

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Віктор КАРПОВ

**ВЕКСИЛОЛОГІЯ ТА ФАЛЕРИСТИКА.
УКРАЇНСЬКИЙ КОЛОРИТ**

Навчальний посібник

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

УДК 929.6:737.2:7.074](075.8)

К26

Рецензенти:

О. В. Потильчак, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

І. І. Фурман, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії війн і воєнного мистецтва інституту державного військового управління Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського;

Д. В. Веденєєв, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Рекомендовано до друку кафедрою міжнародних відносин та суспільних наук Гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів та природокористування України (протокол № 2 від 23 вересня 2020 року)

Карпов В. В.

К26 Експертиза предметів вексилології та фалеристики : навч. посібник / В. В. Карпов. — Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. — 192 с.

ISBN 978-966-992-233-5

У навчальному посібнику розкрито вексилологічні та фалеристичні традиції української культури, їх розвиток у період незалежності України. Проаналізовано основні символи та кольористику, що вжиті в символіці нагород і прапорів, надано класифікацію системи нагород і прапорів та охарактеризовано їхній статус у системі соціокультурних відносин, наведено описи нагород та експертні висновки мистецтвознавчого аналізу предметів вексилології та фалеристики.

Призначено для студентів спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація», а також може бути корисним для фахівців з музеєзнавства, історії та культурології.

УДК 929.6:737.2:7.074](075.8)

ISBN 978-966-992-233-5

© ВД «Гельветика», 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1	
ВЕКСИЛОЛОГІЯ ТА ФАЛЕРИСТИКА	
ЯК КУЛЬТУРНИЙ КОД	7
1.1 Вексилологія та фалеристика в семіотичній моделі культури	7
1.2 Історіографія української вексилології та фалеристики	15
1.3 Методи дослідження прапорів і нагород	24
РОЗДІЛ 2	
ВЕКСИЛОЛОГІЧНЕ ОЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО	
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	32
2.1 Прапорництво Київської Русі, Галицько-Волинського Князівства та Великого Князівства Литовського	32
2.2 Вексилологічні традиції в символіці Козацької держави (XVI – XVIII ст.)	43
2.3 Прапорництво періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр.	64
2.4 Вексилологія незалежної Української держави	76
РОЗДІЛ 3	
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ФАЛЕРИСТИЧНА ТРАДИЦІЯ	86
3.1 Фалеристичні традиції Української Народної Республіки	86
3.2 Нагородна система Української повстанської армії	97
3.3 Нагородна справа в Україні періоду незалежності	109
3.4 Відомчі заохочувальні відзнаки України	121

РОЗДІЛ 4	
ЕКСПЕРТНЕ СТУДІЮВАННЯ Й ОЦІНКА ПРЕДМЕТІВ	156
4.1 Практикум з експертизи прапорів	156
4.2 Експертне дослідження предметів фалеристики	168
ДОДАТКИ	176
Додаток А. УКРАЇНСЬКА ВЕКСИЛОЛОГІЯ	176
Додаток Б. УКРАЇНСЬКА ФАЛЕРИСТИКА	189

ПЕРЕДМОВА

Історія культури є у своїй найсуттєвішій частині історією людської символіки... Входячи в світ людини, річ стає символом: вона починає щось «означати», набуває «сенса».

Сергій Аверінцев

Вексилологія та фалеристика є складовою загального процесу символічного означення суспільної діяльності, який у сучасній Україні активно розвивається й набуває національних ознак. Ці дві спеціальні історичні дисципліни в антропологічному сенсі є носіями таких значень, як самобутність, жертвовність, звитяга, духовний здрив, піднесення, відданість і наполегливість у діяльності людини. У семантиці історії предмети вексилології й фалеристики відображають основні засади антропології суспільства, внесок людини у створення й захист його культурних цінностей, утвердження передових ідеалів людства.

Розуміння культури як знакової та цілісної системи проявляється в семіотиці. Знак – це поєднання символів і єдиний елемент семіотичної моделі культури, що здатний пронизувати її різні рівні, зберігаючи при цьому свою самостійність і забезпечуючи єдність структури. Осмислення сутності культури як знаково-символічної системи, типології символів, рівнів осягнення ними об'єктивної

реальності дає змогу зрозуміти передачу ними абстрактного змісту універсальних знань. Ієрархічно впорядкована система символів вміщує знак-символ як функціональний елемент комунікативної діяльності людини, що виявляється в інституціональних формах культури. Саме через посередництво знаків і символів людина долучається до універсального та всезагального досвіду, сформованого культурою. Відтак культурна діяльність людства – знаково-символічна.

У виданні презентовано наукові підвалини культурного кодування засобами вексилнології та фалеристики, історіографію українського прапорництва та нагородної справи, генезу та розвиток вексилнологічного означення українського державотворення, подано практикум експертного студіювання й оцінки прапорів і нагород.

Пропоноване навчальне видання стане корисним для істориків, музейників, мистецтвознавців, експертів, оцінювачів, усіх, хто працює у сфері колекціонування, оцінки та дослідження культурних цінностей, вивчає процеси формування новітніх вексилнологічних і фалеристичних традицій, розробляє й упроваджує в культурні та мистецькі практики предмети вексилнології та фалеристики.

РОЗДІЛ 1

Вексилнологія та фалеристика як культурний код

1.1. Вексилнологія та фалеристика в семіотичній моделі культури

Культура по суті є знаковою, цілісною системою означення антропології людства. Головним елементом семіотичної моделі культури вважають знак, або символ, єдиний її елемент, який пронизує різні рівні культури, зберігаючи свою самостійність і забезпечуючи єдність її структури. Посередництвом знаків і символів людина прилучається до сформованого людством універсального, всезагального досвіду [10]. Незважаючи на визначення культури як знакової системи, головним, необхідним, невід'ємним елементом її семіотичної структури більшість сучасних філософів вважають символ. Розгляд символу дає змогу зрозуміти культуру як таку. Він передає абстрактний зміст, універсальні знання.

Культура є системою символів [5, с. 194]. Розуміння сутності культури як знаково-символічної системи, дослідження їх типології символів і специфіки функціонування в просторі культури є важливою фаховою ознакою мистецтвознавця-експерта.

Символ, на відміну від знака, вважають багатозначним. Завдяки інформаційній надлишковості він є носієм абстрактних значень

і його здебільшого використовують як засіб комунікації. «Існування системи символів (символічної мови), зазвичай, пов'язано з певними типами комунікативних ситуацій (ритуал, специфічна діяльність інституціональних форм культури тощо)» [9, с. 199].

Істотною характеристикою знака та символу є інформативність, завдяки якій вони мають пізнавальну цінність. Знаки та символи присутні в різних науках, зокрема в теорії інформації й кібернетиці знак вважають елементарною інформаційною одиницею, вивчають функції знака в механізмі інформаційного обміну, його роль у процесі комунікації. У військовій сфері як елемент традиції та військової комунікації [13].

На думку німецького філософа Е. Кассіра символічний універсум становлять мова, міф, мистецтво, релігія й наука. Швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр знаковими системами вважав звичаї, ритуали, фольклор, родинні стосунки, мову. Основними властивостями знака він визнавав довільність, лінійність, мінливість. Знак, на його погляд, набуває свого значення в системі. Учений розробив методологічні основи науки про знакові системи, яку він назвав семіологією. Французькі структуралісти знакову систему вважають ієрархічно впорядкованою, знак – функціональною частиною комунікативної діяльності людини, а культурну діяльність – знаково-символічною.

У. Еко вивчає знакові системи також як феномени комунікації, яка стосується різних видів практичної діяльності. На його думку, код є теоретичною моделлю, структурою культури. До культурних кодів він відносить: етикет (як систему жестів, табу тощо), системи моделювання світу (легенди, міфи, теологічні системи), типологію культур, моделі соціальної організації. Код припускає наявність певного набору символів.

Комплексне мистецтвознавче дослідження культурного коду і «подвійного кодування» в мистецтві в аспекті семіотики, структуралізму, постструктуралізму, психоаналізу, постмодернізму та

культурологічної герменевтики є предметом наукового студіювання О. Афоніної. На її думку, закріплюючись у міфопоетиці, фольклорі та релігії, а також образно втілюючись через «подвійне кодування» в мистецтві, культурний код зберігає свої основні якості, що робить його впізнаваним, не дивлячись на різні конотаційні, пастішні, ігрові, лабіринтні варіанти. Коди культури транслюють інформацію, накопичену в культурі у вигляді знаків і символів [2].

Культурний код, проходячи крізь різні практики, має властивість надавати художнім творам світоглядно-культурну єдність, утворюючи понадтекстову організацію значень, «асоціативні поля» (Р. Барт), інтертекстуальність (Ю. Крістева), «подвійне кодування» в мистецтві. Ідея «подвійного кодування» збігається із семіотичним подвійним трактуванням знаків і символів, розшифрування яких простежується від архаїчного до постмодерністичного мистецтва. Загалом культурний код – це й історично усталена структура, і процес семіотико-семантичного виявлення змістів і форм творів мистецтва на основі подібності чи суміжного зв'язку між предметами [2].

Видатний мислитель Ю. Лотман [10] запровадив термін *семіосфера*, акцентував увагу на важливості семіотичних досліджень культури. У культурі, і завдяки культурі, відбувається структурна організація навколишнього світу. Тим самим вона створює культурне середовище – семіосферу, яка є передумовою життя людини в суспільстві. Культура структуризує навколишній світ, створює сферу, що уможливає культурне буття людини. У середині культури як знакової системи постійно відбуваються різні інформаційні процеси. Буття людини в культурі припускає, що людина є задіяною в інформаційних процесах, які мають різні аспекти вивчення.

Виникнення системи символів зумовлено комунікативною потребою суспільства та виражається в інституціональних формах культури. Такою інституціональною формою є суспільні інституції, традиції, ритуали – це правила, звичаї і норми, які історично складаються та передаються з покоління в покоління.

У широкому розумінні символіка є умовним відображенням подій, явищ, понять, ідей через конкретні властиві їм вияви – символи. Символіка вивчає історію походження, функціонування й викори-стання різновидів символів, які є концентрованою формою відбиття й фіксації наукових, релігійних та інших знань людини за допомогою стилізованого зображення [8, с. 12].

В історичній науці утвердилася думка, що символіка в будь-якому вигляді постає, власне, з появою стабільних етнічних груп. Символізм у житті та побуті стародавнього населення відігравав визначальну роль. Бачення побудови світу та місця людини в ньому трипільці відображали на предметах побуту. Безліч артефактів трипільської культури свідчать про найбільше піднесення духу архаїчної цивілізації мідного віку, що знайшло своє відбиття саме в сакральному світі, створеному трипільцями. Магічні символи та сакральні образи широко представлені в артефактах трипільської культури. На основі артефактів можна створити лише певні моделі, які стосуються окремих аспектів духовного світу давнього суспільства. Археологічні дослідження свідчать про єдність символів трипільської культури [7, т. 1, с. 395].

Однією з найяскравіших сторінок історії давньої доби є скіфський період. Скіфське царство виникло на території Північного Причорномор'я в VII ст. до н. е. внаслідок переселення племен скіфів, яких витіснили масагети воєнною силою з Азії. Кіммерійці, що мешкали тут, відступили до Малої Азії. Скіфське суспільство поділяли на кілька великих племінних об'єднань, кожне з яких очолював цар. Панівне становище в країні належало скіфам царським, котрі вважали решту населення своїми рабами. Володар царських скіфів, ймовірно, був верховним царем усієї держави [11, с. 14]. Влада царів обмежувалася радою старійшин, іноді відбувалися й більш представницькі збори населення, де вирішувалися найважливіші питання внутрішнього та зовнішнього життя, вважає видатний учений, археолог Б. Мозолевський.

Ідеологічні уявлення скіфів базувалися на загальноіранській основі та мали характер міфологічно-релігійної свідомості. За Б. Мозолевським, всесвіт за цими уявленнями в скіфів містив три сфери, ті, своєю чергою, мали потрібну структуру. Такій системі відповідав розгалужений пантеон божеств, кожен з яких мав визначену функцію. Відповідно до цих уявлень, потрібну структуру мали і суспільні організації скіфів – три суспільні стани, три царства під владою трьох царів тощо.

Підтвердження цьому учений віднайшов у 1971 р. в кургані Товста Могила, що на Дніпропетровщині, де було відкрито золоту царську пектораль (нагрудну прикрасу). Багаторічні дослідження дали змогу стверджувати, що пектораль – це не лише шедевр мистецтва, а й концептуальний виріб культового призначення, композиція якого відображає космогонічні уявлення скіфів – їхню концепцію потрібності світобудови, втілену в трьох поясах оздобі. Усі три плани композиції пекторалі, накладаючись один на одного, зливаючись між собою і посилюючи один одного, підносять пектораль до рівня творів величного симфонічного звучання, – згущених символів духовних пошуків людства [11, с. 173]. Скіфська пектораль є уособленням найвищого статусу його власника й серед інших елементів постає предметом фалеристики.

С. Ольговський наголошує на тому, що одним із святих предметів для скіфів є зброя – сокира в одному випадку і старовинний меч в іншому. Як стверджує автор, сокира є не тільки бойовим знаряддям, а й символом військового укладу життя скіфів, символом влади, своєрідним скіпетром [12, с. 63]. У релігії скіфів чільне місце займали військові культи. За Геродотом, скіфи не мали звички споруджувати своїм божествам храми чи капища. І тільки одному божеству Аресу вони, приносячи жертви, зводили із хмизу велику піраміду чи капище з чотирикутним майданчиком на горі. У центрі майданчика встановлювали стародавній меч. Це і був кумир Ареса [2, с. 83]. З мечем пов'язували культ бога

війни Арея. Лукіан Самоксатський відзначав, що скіфи давали клятву на мечеві [6, с. 68]. Мечі траплялися і на високих курганах, що засвідчує застосування релігійної традиції при похованні воєначальників і царів. І донині меч є одним із основних символів.

У скіфів було чимало військових обрядів – побратимства, відзначення першої перемоги воїна, з яким пов'язаний звичай знімати скальпи з черепів убитих ворогів. У кого на вуздечці виявлялося найбільше скальпів, той вважався найдоблеснішим воїном [12, с. 84]. У військових старшин були жердини, на яких воєнні відзнаки господаря возили за ним «ординарці». Побутує думка, що для збереження значної кількості таких відзнак військова верхівка використовувала великі золоті «ворварки» [6, с. 83]. Звичайно, тут можна провести аналогію із фалеристичною традицією відзначення воєнних заслуг.

Така фалеристична традиція базувалася та збільшувалася на загальних засадах давньої культури й тісно пов'язана з особливостями суспільного світосприйняття. Таким чином, варто наголосити на тому, що скіфи застосовували у своїй діяльності символіку, яка базувалася на їхніх уявленнях про побудову світу. Власне самі символи взяті скіфами з життя й вписані в традиції та звичаї, які мають своєю чергою прикладний і функціональний характер.

Отже, фалеристика комплексно вивчає історію традиції нагородження в контексті розвитку культури та мистецтва, а також досліджує процеси виникнення, становлення й розвитку нагородних систем держав світу загалом та окремих її складників, заснування та функціонування нагородних систем релігійних, громадських організацій і орденів, семантику окремих відзнак, медалей, нагрудних знаків та значків і жетонів відображену в легендах, формі, кольористичні використаного металу, стрічок, фарб і емалей. До завдань фалеристики як наукової дисципліни також відносять студіювання статутів, рішень про заснування нагород, правил і порядку носіння, а також аналіз і статистику супровідної до нагород документації.

Фалеристика послуговується широким спектром різних методів дослідження: порівняльно-історичним, класифікації, систематизації й типологічним, залучаючи для вивчення методи та методики цілої низки інших галузей історичних знань. У практичній культурології та практичному мистецтвознавстві до фалеристики відносять процес колекціонування орденів, медалей і знаків [4].

Вексилологія, або прапорознавство вивчає прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти й інші вексиліуми як історичні пам'ятки, досліджує їх символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи теоретичного і практичного застосування.

Традиція прапорового позначення народності є давньою. У четвертій книзі Мойсея «Числа» знаходимо повідомлення про те, що Господь сказав Моїсееві в пустелі Синайській у перший день другого місяця, у другий рік після виходу їх із землі Єгипетської: «сини Ізраїлеві повинні ставати кожен у стані своєму і кожен при своєму прапорі, за ополченням своїм», а далі: «сини Ізраїлеві повинні кожен ставити стан свій при прапорі своєму, при знаках сімейств своїх». Таким чином, під прапори стало 603550 синів Ізраїлю, і так йшли кожен за племенами своїми та 12 сімействами своїми [3, с. 137].

Історичні відомості про прапори на українських землях належать до часів Київській Русі та Галицько-Волинського князівства, що засвідчують писемні й інші джерела. У цей період традиції використання прапорів мали загальноєвропейський характер і власне глибоке історичне коріння. Значний вплив на українське військове прапорництво справили становлення й розвиток козацького війська. Під час національно-визвольної війни козацьке військо використовувало різноманітні прапори з зображенням зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів. Згодом із встановленням у козацькій державі військово-адміністративного устрою використовували полкові, сотенні, курінні й інші хоругви

(корогви) та знамена. За часів гетьмана Кирила Розумовського в 1755 р. було приведено до єдиного порядку зображення елементів на сотенних і полкових прапорах, виникає поняття національний герб (козак з мушкетом), який уміщували на фронтальному боці прапора, а на зворотному – полковий чи сотенний знак. На традиції козацького прапорництва спиралися дослідники, науковці під час опрацювання проектів сучасних військових прапорів. В основу прапорів військових формувань України було покладено символ часів козаччини – хрест.

Питання для самоперевірки

1. Що є головним елементом семиотичної моделі культури?
2. У чому полягає відмінність *символу* та *знака*?
3. Що транслюють коди культури?
4. Розкрийте зміст терміна *семіосфера*?
5. Що вивчає *символіка*?
6. Яке значення мають вексилнологія та фалеристика в системі кодування культури?
7. Розкрийте зміст терміна *фалеристика*.

Література

1. Аверинцев С. София. Логос : словарь. Киев : Дух и Литера, 2001.
2. Афоніна О. С. Культурний код і «подвійне кодування» в мистецтві : дис. ... док. мист. : 26.00.01. Київ : НАКККіМ, 2018.
3. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового Завіту. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Мінськ : Принткорп, 2007. 1415 с.
4. Величко А. М. Фалеристика Беларуси. Минск : Беларусь, 2015. 239 с. : ил.

5. Гатальська С. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005.
6. Грицюк В. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) : монографія. Чернівці : Місто, 2009. 296 с. : ил.
7. Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2 т. / авт. кол. : Н. Б. Бурдо (відп. секр.), М. Ю. Відейко (гол. ред.), В. О. Дергачов та ін. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1. 703 с. ; Т. 2. 655 с.
8. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007.
9. Культурология. XX век : энциклопедия : в 2-х т. Санкт-Петербург : Университет. кн., ООО «Алетейя», 1998. Т. 1.
10. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры // Избранные статьи. Т. 1. Таллинн, 1992. С. 191–199.
11. Мозолевський Б. Скіфський степ. Київ : Темпора, 2005. 192 с. : ил.
12. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н. е. – III ст. н. е. Київ : Наш час, 2010. 128 с. : ил. (Серія «Плац д'Арм»).
13. Тарасенко І. Культура як знакова система. URL: <http://www.ualogos.kiev.ua/>

1.2. Історіографія української вексилнології та фалеристики

З відродженням української державності дослідники достатньо уваги приділили питанню історичних традицій символіки. У цей період у публікаціях висвітлено процес розробки, обговорення, затвердження проектів, уміщено описи, малюнки символів, у тому числі прапорів, штандартів, емблем, заохочувальних відзнак, кваліфікаційних знаків, наруканних і нагрудних знаків, знаків класної кваліфікації, обговорено становлення системи української

термінології з прапорництва. Пошук історичного підґрунтя спричинив появу низки різноманітних публікацій. Зокрема дослідники аналізують символіку українського козацького війська, Української Народної Республіки, Гетьмана Павла Скоропадського.

Питанням розвитку української фалеристики в цей період присвячують свої студії С. Пахолко [39], В. Манзуренко [28; 29; 30], О. Кучерук [25], А. Руккас [36], Ю. Савчук [41; 42], А. Гречило [11; 12]. Швидкий розвиток української фалеристики в першій половині ХХ ст. викликав багато питань, на які дослідники й досі не надали відповіді. Здебільшого – постають питання, пов'язані, зокрема, з виявленням невідомих дотепер українських відзнак і нагород.

У працях дослідників знайшли своє відображення матеріали, що стосуються символіки українських військових формувань періоду Другої світової війни. Одним із найменш вивчених аспектів військової символіки є питання про уніформу та відзнаки військового формування Карпатської України – Карпатської Січі. Однак дослідження на цю тему трапляються в українській історіографії [38].

Значну увагу дослідники приділяють також розвитку сучасної української фалеристики. Публікують матеріали про впровадження державних нагород і відомчих заохочувальних відзнак. Уперше питання нагородної спадщини України системно дослідив колектив таких авторів, як: Д. Табачник (керівник авторського колективу), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курас, В. Куценко, Л. Яковлева [35]. Це перше наукове та системне дослідження з фалеристики в Україні, яке і сьогодні є підґрунтям та орієнтиром для дослідників історії.

У іншому виданні цінним і важливим є не тільки публікація самих нагород, а й подання документів з їх встановлення, статутів та описів [6]. Система відзнак Президента України, як зазначають автори фотоальбому М. Білоблоцький, В. Бузало, В. Куценко,

В. Литвин, В. Рябоконт, вибудовувалася на вагомому історичному підґрунті, повертаючи до життя фалеристичні традиції українського народу.

Ґрунтовне видання з української фалеристики підготували О. Круковський і С. Пахолко [24]. В альбомі-каталозі опубліковано колекцію з 144 українських відзнак і нагород громадських, спортивних, просвітніх, релігійних товариств та організацій середини ХІХ – першої половини ХХ ст., відзнаки та нагороди Легіону Українських січових стрільців, збройних сил Української Народної Республіки, Української галицької армії, українських військових формувань періоду Другої світової війни з фалеристичної колекції Львівського історичного музею.

Автори стверджують, що це видання є першою спробою в українській історичній науці простежити процес становлення та розвитку української фалеристики. Цілий пласт відзнак і нагород повернено з забуття, оприлюднено великий комплекс архівних документів, нагородних грамот, світлин, уведено в науковий обіг чимало раніше невідомих фалеристичних пам'яток та імен.

На окрему увагу заслуговує довідник-каталог з фалеристики, підготований С. Литвином [26]. У виданні систематизовано та проілюстровано нагрудні кваліфікаційні знаки міністерств і відомств України, подано історію їх створення, описи нагрудних знаків тощо.

Важливим для розвитку теорії фалеристики є видання В. Кравцевича-Рожнецького та В. Панасенка [23] про українські військові відзнаки першої половини ХХ ст. Книгу створено на глибокому знанні проблеми розвитку нагород та історії питання. Саме цим вона вирізняється з-поміж інших видань.

Значною подією стала публікація комплексу військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів, що його розробили: О. Руденко (художній керівник), Д. Адаменко і В. Назарчук для Збройних сил України та інших військових формувань, передбачених

законодавством України. Варто відзначити, що праця цих авторів, а також О. Кохана [22] стала підґрунтям для творення сучасної військової символіки України. Розвиток сучасного військового прапорництва досліджували В. Карпов [16; 17] та О. Скрябін [45].

Проблематика створення нагородної системи в Збройних силах України, становлення символіки в інших військових формуваннях, упровадження знаків класної кваліфікації військовослужбовців була предметом наукового інтересу низки авторів. Цікавим є погляд на розвиток сучасної військової символіки через призму процесу розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних сил України.

До монографічних праць з проблем української символіки варто додати праці Д. Табачника та В. Карпова [18; 19]. Автори вперше поєднали історичні аспекти побутування символіки та символіку Збройних сил та інших військових формувань України, що сформуло вало загальне уявлення про систему державної та військової символіки, її джерела.

У монографії українського історика, фахівця в галузі фалеристики В. Вороніна розкрито процес становлення і подальшого розвитку нагородної системи України в різні історичні періоди. На основі дослідження багатьох архівних джерел, значну частину яких вперше введено до наукового обігу, нагородну систему України розглянуто як цілісну, таку що розвивалася в різних конкретно-історичних умовах на тлі політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства [7].

Кілька видань присвячено питанням української вексилнології [3; 4; 21]. До золотого фонду матеріалів з цього питання належать статті Я. Ісаєвича, який заклав підвалини вивчення проблематики козацьких прапорів [15; 16], і В. Іванова [13] та Ю. Мицика [31–34]. Варті уваги праці інших дослідників, зокрема, одностроям піхоти українських гетьманів XVII – XVIII ст. і козацьким хоругвам-прапорам присвятив свою роботу

С. Шаменков [50]. Цікавим є укладений В. Болговим і В. Чепаком довідник про символи й атрибути державності України [48]. У довіднику наведено 119 документів і 228 ілюстрацій. Водночас питанню вексилнології та геральдики, символіки територіальних громад та органів місцевого самоврядування приділяли увагу у Видавництві Верховної Ради України [49].

Для історичної епохи IX – XVII ст. основними джерелами є літописи, хроніки й інші праці, у яких є згадки про використання військами символів і знаків. Про символіку княжої доби можна дізнатися з літописів [2; 5; 8; 27; 40; 46], біографій («Життя Бориса і Гліба»), поетичних творів («Слово о полку Ігоревім»), мініатюр Радзивілівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., де зображено княже військо, Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст. Серед джерел, що постали поза межами українських теренів, слід назвати хроніку О. Гваньїні [9], молдавські хроніки Мирона Костіна і Йона Некульчі [37] та ін.

Історіографію вексилнології та фалеристики відображено у фаховій науковій літературі, науково-популярних публікаціях, що дає змогу провести ґрунтовні мистецтвознавчі дослідження проблем її розвитку, установити конкретні факти побутування тих чи інших атрибутів, встановити їх причинно-наслідковий зв'язок і сформулювати загальне уявлення історії української символіки.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте зміст терміна *історіографія*.
2. Назвіть авторів, які описали історичні факти використання прапорів у період Козацької держави.
3. Охарактеризуйте історіографію з української фалеристики.
4. Складіть список літератури з проблем сучасної фалеристики.
5. Проаналізуйте джерела з української вексилнології.
6. Хто уперше описав нагородну систему України?

Література

1. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : книга статей про історичне буття українського козацтва / упоряд. О. Яремійчук ; наук. ред. Ю. Мицик. Київ : Веселка, 2009. 719 с. : іл.
2. Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва, 1944.
3. Битинський М. Українські військові прапори та корогви : історичний нарис // Вісті : укр. військ. журн. 1963. Ч. 109; Ч. 111.
4. Благодір О. Українські клейноди // Хроніка-2000. 1992. Вип. 1.
5. Величко С. В. Літопис : у 2 т. / пер. з кн. укр. мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 1991.
6. Відзнаки Президента України: ордени, медалі, нагородна зброя : фотоальбом / авт.-упоряд. : М. Білоблещкий, В. Бузало, В. Куценко, В. Литвин, В. Рябокони. Київ : Мистецтво, 1999. 168 с.: іл.
7. Воронін В. Люди, держава, нагороди ... Нагородна система України ХХ – ХХІ ст. : виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства : монографія. Харків : Фоліо, 2013. 320 с.
8. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н. Ф. Котляра. Санкт-Петербург : Алетей, 2005. 424 с.
9. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. і пер. з пол. Ю. Мицика. 2-ге вид., доопрац. Київ : Вид-во «К.-М. академії», 2009. 1006 с.
10. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? // Тернопіль. 1992. № 5–6.
11. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Вісті комбатанта. 1993. Ч. 1.
12. Гречило А. Про національний прапор // Тернопіль. 1992. № 5–6.

13. Іванов В. Прапори козацьких полків // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927.
14. Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська (середина ХVІІІ ст.) // Український історичний журнал. 1963. № 1.
15. Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська // Вісті : укр. військ. журн. 1964. Ч. 113.
16. Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії // Військово-історичний альманах. 2001. Ч. 1 (2).
17. Карпов В. Військові прапори України. Київ : Українська хата, 2007. 56 с.; іл.
18. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007. 296 с.; іл.
19. Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. 2-ге вид., доп. та перероб. Київ : Либідь, 2006. 264 с.; іл.
20. Клейноди України : з історії державної і національної символіки : комплект з 33-х кольор. худож. листівок / авт. кол. : О. П. Білецький, К. Ю. Гломозда, В. Ф. Жмир та ін. Київ : Абрис. 1991.
21. Косів Р. Р. Українські хоругви. Київ : Оранта, 2009. 372 с. : іл.
22. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки // Знак : Вісник Укр. геральдич. тов-ва. 1995. Ч. 9.
23. Кравцевич-Рожнецкий В. Я., Панасенко В. П. Украинские военные знаки отличия первой половины ХХ века. Киев : НПФ «Tanais», 2009. 336 с.
24. Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). Львів : Априорі, 2011. 120 с.: іл.
25. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР. Хрест Симона Петлюри // Військово-історичний альманах. 2003. Ч. 1 (6).
26. Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України : довідник-каталог. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 344 с.: іл.
27. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989.

28. Манзуренко В. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки // Військово-історичний альманах. 2004. Ч. 2 (9).
29. Манзуренко В. Невідомі проекти січових відзнак Олекси Новаківського // Військово-історичний альманах. 2005. Ч. 2 (11).
30. Манзуренко В. Остання лицарська війна в Європі й відзнаки її учасникам // Військово-історичний альманах. 2007. Ч. 1 (14).
31. Мицик Ю. Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року // Знак ; Вісник Укр. геральд. тов-ва. 2004. № 33.
32. Мицик Ю. До питання козацької символіки // Знак ; Вісник Укр. геральдич. тов-ва. 1998. № 15.
33. Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців // Знак : Вісник Укр. геральдич. тов-ва. 2002. Ч. 27.
34. Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : книга статей про історичне буття українського козацтва / упоряд. О. Яремійчук ; наук. ред. Ю. Мицик. Київ : Веселка, 2009.
35. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. / Д. Табачник (кер. авт. кол.), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко та ін. Київ : Українознавство ; «ARC-Ukraine», 1996. Т. 1. 288 с.; Т. 2. 1996. 344 с.; Т. 3. 1996. 424 с.
36. Невідомий проект ордена Залізного хреста св. Андрія / вступ. сл., публ. док. і прим. А. Руккаса // Військ.-істор. альманах. 2008. Ч. 1.
37. Новосівський І. Деякі українські проблеми у світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф., д-ра О. Оглоблина. Нью-Йорк : УВАН у США, 1977.
38. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Київ : Темпора, 2010. 152 с.: іл.
39. Пахолко С., Мартин О. Котильйон – відзнака-оберіг українських вояків (1916–1950-ті рр.) // Військ.-історич. альманах. 2006. Ч. 2 (13).

40. Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X – XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. Москва, 1972.
41. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів. Стокгольм : Військовий музей Швеції. 143 с.
42. Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі // Народна армія, 2001. 2 квітня.
43. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського // Знак ; Вісник Укр. геральдич. тов-ва. 2001. Ч. 24.
44. Скотинський Т. Український герб та прапор. Львів, 1935.
45. Скрябін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України // Військ.-історич. альманах. 2006. Ч. 1 (12).
46. Слово о полку Ігоревім. Київ : Рад. шк., 1989. 310 с.
47. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 2.
48. Сучасні символи та атрибути державності України : довідник. Київ : Укр. видав. консорціум ; Укр. акад. геральд., товарн. знака та логотипа ; Укр. наук. тов-во краєзнав., геральд. та фалеристики, 2008. Т. 1. : Символи державного суверенітету та атрибути державності України / уклад. : В. В. Болгов, І. В. Болгов, В. П. Чепак. 2008. 176 с.
49. Україна: герби та прапори / авт. проекту й упоряд. : В. Г. Кисляк, О. А. Нескромний. Київ : Парлам. вид-во, 2010. 456 с.: іл.
50. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2010. 146 с.: іл.
51. Ярова Г. Козацький прапор XVII ст. // Пам'ятки України. 1989. № 6.

1.3. Методи дослідження прапорів і нагород

Головне завдання будь-якої науки є пізнання об'єктивних закономірностей подій і явищ. При виборі методології пізнання, надто історичного дослідження, найважливішою вимогою є конкретність вивчення умов і причин виникнення тих чи інших суспільних подій і явищ у їх взаємозв'язку та розвитку. Принципи історизму й об'єктивності, достовірності фактів і джерел, системного підходу до дослідження історичних явищ дають змогу повною мірою виявити історичну правду та наукову істину.

Історичний процес і процес історичного пізнання – дві важливі сторони наукового розуміння історії, які суттєво впливають на дослідника й одна на одну. Процес історичного пізнання відзначається тим, що не може вплинути на минуле, однак створює можливості прогнозувати майбутні шляхи історичного процесу [3, с. 53]. Що ж до методології історії, то це система або сукупність принципів і методів, якими має керуватися історик, описуючи події та вивчаючи їх на основі документальних джерел, власне, методологія історії – це методологія історіографії, наголошує учений Г. Бондаренко [3, с. 58].

Учений М. Гареев вважає найважливішим методологічним питанням історичної науки з'ясування об'єкта і предмета досліджень [5, с. 31]. На його думку, історія як об'єктивна дійсність є процесом розвитку природи і суспільства, а історична наука являє собою комплекс суспільних наук, що вивчає минуле людства в усьому його розмаїтті. Згідно з цим, як відомо, історична наука складається із всесвітньої історії й історії окремих країн і народів, поділяючись також на періоди розвитку людства – історію первісного суспільства, давню, середніх віків, нову та новітню. Безпосередніми галузями історичної науки прийнято вважати економічну історію, військову історію, історичну географію, історіографію

тощо. Органічно пов'язані з нею спеціальні історичні науки – вексилнологія та фалеристика. Крім того, до історії як комплексу наук безпосередньо причетні суміжні галузі історичних знань – історичні розділи інших наук, які вивчають різні сторони суспільного життя, культури, науки, мистецтва, техніки.

Мистецтвознавче дослідження, як і кожне наукове дослідження, є системним процесом. Усю сукупність виконуваних у дослідженні процедур можна подати як послідовну зміну основних етапів: вибір об'єкта та постановка дослідницького завдання; виявлення джерел – інформаційної основи його вирішення й розробка методів дослідження; реконструкція досліджуваної історичної реальності та її емпіричне пізнання; пояснення й теоретичне пізнання; визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінка [1, с. 3]. При формуванні логічної структури конкретного дослідження можна виділити і значну кількість його внутрішніх етапів.

Загальнонаукові методи дослідження розраховані на вирішення тих чи інших завдань, що постають у процесі пізнавальної дослідницької діяльності [2, с. 4]. Одні з них проявляються як конкретні пізнавальні засоби на емпіричному та теоретичному рівнях пізнання (спостереження й експеримент, опис і вимір, аналіз та синтез, індукція й дедукція тощо), а інші поєднанні з розв'язанням ширших пізнавальних завдань (наприклад, співвідношення історичного й логічного, конкретного і абстрактного моделювання тощо).

Ці методи виявляються у своїй діалектичній єдності і протилежності, оскільки функціонування й розвиток об'єктів реальності протікають у просторі й часі. Інакше кажучи, будь-яка реальність на будь-якому етапі існування виявляє себе як певна даність, з одного боку, і має власну історію виникнення, розвитку і зникнення, – з іншого. Тому об'єктивну реальність потрібно вивчати і синхронно, і діахронно, тобто в просторовому та часовому вираженні.

Логічний метод розкриває рух об'єкта переважно в просторі, по горизонталі. Історичний метод показує рух об'єкта в інтервалах

по вертикалі. У змістовному аспекті історичний метод розкриває конкретний світ явищ, а логічний – їх внутрішню суть. Логічний та історичний методи можуть виступати як окремо, так і в єдності, при якій провідну роль відіграватиме один з них. Ці методи слід використовувати для розкриття історичних коренів символіки та показу їх внутрішньої суті та єдності в розвитку процесу становлення української державності.

Для дослідження об'єкта пізнання використовують метод сходження від конкретного до абстрактного і метод сходження від абстрактного до конкретного, що дає змогу перейти від обмеженого знання до повнішого й глибшого змістовно-конкретного теоретичного знання. Природна і суспільна реальність не складається з окремих та ізольованих предметів, явищ і процесів, а є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів, певним цілісним, системним утворенням. Усі системи мають свою будову, структуру та функції.

Характерною рисою системного методу є не його цілісність, а саме системність, спрямованість на вивчення системної сторони і природи об'єктивної реальності. Застосування цього методу дає змогу представити процес становлення символіки в цілісності і як складник загального процесу становлення символіки України. Важливими конкретними методами системних досліджень є структурний і функціональний аналізи. Перший спрямований на розкриття структури систем, другий – на виявлення їх функцій. Цей метод дає змогу показати структуру системи символіки та її функції.

Історична реальність характеризується спільними рисами, і тому можна виокремити основні методи мистецтвознавчого дослідження, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. Усі ці методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного. Це дає змогу забезпечити об'єктивність і правдивість пізнавального процесу. При їх застосуванні використовують й інші – загально-

наукові методи – аналіз і синтез, індукція та дедукція, опис і вимір, пояснення тощо. Вони вже виступають як конкретні пізнавальні засоби, необхідні для реалізації підходів і принципів, що лежать в основі провідного методу [8–10].

Історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку символіки в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності й образності. Важливий і поширений метод наукового пізнання – історико-порівняльний. Його застосування дає змогу визначити істотні ознаки, типологію і стадії порівнюваних історичних періодів розвитку української символіки.

Виявлення істотних ознак, на основі яких має проводитися історико-порівняльний аналіз, а також типології й стадіальності порівнюваних явищ найчастіше потребує спеціальних дослідницьких зусиль і застосування інших загальноісторичних методів, насамперед історико-типологічного й історико-системного. Застосування методу історико-порівняльного аналізу в поєднанні з історико-типологічним та історико-системним дає змогу повною мірою підтвердити логічний висновок про те, що символіка України хоча і схильна до впливу об'єктивних умов різних історичних періодів, походить від самої природи виникнення символічних визначень природних і суспільних явищ на ранніх стадіях зародження суспільних систем.

У системі історичних наук значне місце займають спеціальні історичні дисципліни, які своєю розмаїтістю об'єктів і предметів вивчення, вироблення методик і технологій дослідження стоять на межі з іншими науками. Зв'язок минулого із сучасністю забезпечується втягненням до наукового пізнання й історичного дослідження нових джерел. Саме допоміжні історичні науки дають найгрунтовнішу оцінку джерелам [4, с. 4].

Вексилнологія, або прапорознавство вивчає прапори, знамена, стяги, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти та інші вексиліуми

як історичні пам'ятки, досліджує їхній символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи їх теоретичного і практичного застосування в сучасних умовах.

Історичні відомості про прапори на українських землях належать до часів Київській Русі та Галицько-Волинського князівства, що засвідчують писемні й інші джерела. У цей період традиції використання прапорів мали загальноєвропейський характер і власне глибоке історичне коріння. Значний вплив на українське військово-прапорництво справили становлення й розвиток козацького війська. Під час національно-визвольної війни козацьке військо використовувало різноманітні прапори з зображенням зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів. Згодом із встановленням у козацькій державі військово-адміністративного устрою використовували полкові, сотенні, курінні й інші хоругви (корогви) та знамена. За часів гетьмана Кирила Розумовського в 1755 р. було приведено до єдиного порядку зображення елементів на сотенних і полкових прапорах, виникає поняття національний герб (козак з мушкетом), який уміщували на фронтальному боці прапора, а на зворотному – полковий чи сотенний знак. На традиції козацького прапорництва спиралися науковці й дослідники під час опрацювання проектів сучасних військових прапорів. В основу прапорів військових формувань України покладено символ часів козаччини – хрест.

Процес становлення української школи прапорництва та вексилології як наукової дисципліни розпочався з утворенням незалежної Української держави. На практичному досвіді відбувається розробка методології досліджень прапорів, створюється джерельна база, опрацьовується термінологія, ведуться наукові студії та дослідження, що закладають підвалини цілісної вексилологічної системи.

Предметом дослідження вексилології є генезис і процеси становлення всіх різновидів прапорів, з'ясування їхнього змісту

й походження, вивчення взаємовпливів, оцінка історичного значення й соціальної функції, а основним об'єктом – різні види полотнищ із нанесеними на них малюнками або інші, прикріплені до древка чи спеціального флаштока, символи, які мають розпізнавальне значення [11, с. 119].

Методологічну основу вексилологічних досліджень становить системний підхід до опрацювання матеріалу та вивчення предмета в контексті тих суспільно-політичних процесів і явищ, які найбільше впливали на його розвиток [11, с. 120]. Для вивчення військового прапорництва важливим є врахування традицій використання бойових прапорів військових частин і методів дослідження військової історії й військового мистецтва. Загальнонаукові методи є основою досліджень. До них залучено метод джерелознавчого аналізу в поєднанні з прийомами й елементами порівняльно-історичного, статистичного методів. Метод порівняння і систематизації дає змогу узагальнити основні типи прапорів, визначити їхні спільні та відмінні характеристики. Метод аналізу і синтезу уможливорює окреслити основні тенденції розвитку прапорознавства або вексилології.

За визначенням дослідників М. Дмитрієнко та Я. Іщенко, фалеристика комплексно вивчає історію заснування й функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків, відзнак, значків і жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства [11, с. 486]. Фалеристика послуговується широким спектром різних методів дослідження: порівняльно-історичним, класифікаційним, систематизаційним та типологічним, залучаючи для вивчення методи й методики цілої низки інших галузей історичних знань [12, с. 16].

Отже, методологічною основою дослідження сутності вексилології та фалеристики є засади наукової об'єктивності й історизму, системності та комплексного вивчення проблеми. Застосування

основних методів і принципів історичного та мистецтвознавчого дослідження розкриває головні напрями розвитку сучасної вексилнології, фалеристики та символіки загалом.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте загальнонаукові методи мистецтвознавчого й історичного дослідження.
2. Назвіть предмет дослідження вексилнології.
3. Що вивчає фалеристика як спеціальна історична дисципліна?
4. Які методи застосовують при вивченні предметів фалеристики?
5. Охарактеризуйте методи вексилнологічного дослідження.

Література

1. Бережинский В. Методология военно-исторического исследования. Киев : НИЦ ГП ВСУ, 2001. 33 с.
2. Бережинский В. Структура и уровни военно-исторического исследования. Киев : НИЦ ГП ВСУ; УИВИ, 2002. 40 с.
3. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії: програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 196 с.
4. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Луцьк : Вид-во Волин. ун-ту, 1997. 222 с.
5. Гареев М. А. Сражения на военно-историческом фронте : сб. статей. Москва : Инсан, 2008. 896 с.
6. Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів : Ін-т укр. археограф. ім. М. С. Грушевського НАН України ; Укр. геральдич. тов-во, 2010. 280 с.
7. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007. 296 с.; іл.

8. Карпов В. В. Військові нагороди України. Київ : Балгія-друк, 2018. 80 с.
9. Карпов В. В. Українська звитяга в символах. Київ : Вид-ць О. Філюк, 2016. 421 с.; іл.
10. Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ : НАН України ; Ін-т історії України, 2008. 20 с.
11. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ : Либідь, 2008. 520 с.
12. Українська фалеристика : з історії нагородної спадщини : у 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін та ін. Київ : Либідь, 2004. Кн. 1. 2004. 480 с.

РОЗДІЛ 2

Вексилнологічне означення українського державотворення

2.1. Прапорництво Київської Русі, Галицько-Волинського Князівства та Великого Князівства Литовського

Дослідники відзначають наявність розвиненої знакової системи в культурі Київської Русі. До важливих елементів системи належить прапор. Походження прапора і пов'язані з ним сенси та поняття втрачаються в глибокій давнині. Історик В. Г. Бережинський, вивчаючи питання появи на Русі прапора, звертається до різних версій дослідників [3, с. 10]. Одні з них вважають, що традиція використання прапора потрапила на Русь із кочівниками, інші – із варягами, треті є прихильниками запозичення русами прапора у Візантії.

На прапорах кочівників були зображені не тільки хрести, але й зооморфні символи, такі як голова вовка, лебідь, олень. Змій правив за загальний тотемний знак, рівносторонній хрест – за тотемний знак улусу Керей. Прапор мав сакральне значення і вважався святиною. Він символізував духа – покровителя роду, який давав перемоги. У Європі прапори тюркського походження з'являються в IV ст. [1].

У VI – на початку VII ст. прапор став незмінним атрибутом війська Візантії. Крім того, він виконував функції засобу управління

військом і його окремими підрозділами в бою. У праці полководця Маврикія «Тактика і стратегія» застосування прапора, та його символіці відведено чільне місце [3, с. 11–12]. На Русі для відзначення місця в бою князя-воєначальника, спершу користувалися «чілкою стяговою» – піднятим на високому держалні жмутом трави чи пасмом кінського волосся, що дає змогу провести аналогію із військовими традиціями скіфів.

Про військові прапори княжої доби розповідають писемні та мистецькі твори – літописи, біографії («Житіє Бориса і Гліба»), поетичні твори («Слово о полку Ігоревім»), мініатюри Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., де зображено княже військо, й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст.

Найповнішим джерелом про стяги (прапори) княжої доби є саме вказані мініатюри Радзивіллівського літопису XV ст., які, очевидно, виконані на основі давніх оригіналів. Щодо конструкції давньоруського стягу, то він складався з деревка, прикріпленого до нього шматка тканини (полотна) чи іншого предмета та верхівки, або навершя, насадженого на деревко. Навершя стяга відіграло важливу роль у визначенні приналежності загону. Його робили здебільшого із заліза досить великим, чітких обрисів, які добре розпізнавалися здалеку. Гострий стрижень навершя вбивали у деревко і стяг таким чином отримував завершення у вигляді певного варіанта тризуба.

На Радзивіллівських мініатюрах як навершя використано християнський хрест, але це вже було в добу християнізації Русі. Нижче від навершя прикріплювали бунчук, або «чілку стягову», – фактично велику китицю, що оточувала деревко з усіх боків. Низ деревка мав спеціальне вістря, або «втік», щоб легше було водружати стяг прямо в землю [14, с. 179].

Колір прапора на Русі був різноманітним, але перевагу надавали червоному. У язичницькій символіці ця барва означала військовий початок. Саме її вживали як основну на щитах, стягах і вітрилах. У «Слові о полку Ігоревім» читаємо: «черлен стяг, біла

хоругов, черлена чілка, сріберне стружіє – хороброму Святославо-вичу» [16, с. 13]. Червоний колір був популярний і в половців, чий стяг передано князю Ігорю як трофей.

Найдавніші прапорні полотнища були трикутно-клинові, досить довгі, прикріплені до держака або безпосередньо бічним кінцем чи прямокутно на перекладині держака. На зламі XIII – XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Полемізуючи з І. Крип'якевичем [10, с. 71] про типи прапорів на Русі, історик В. Бережинський дійшов висновку, що однотипними вони не були [3, с. 14]. Найчастішими прапорними зображеннями ставали небесні світила та княжі родові знаки тризуби-двозуби.

Стяг зазвичай охороняв спеціально призначений дружинник. У руському війську його доручали авторитетному воїнові, котрого джерела називали «стяговником». Втрата стягу ставала ганьбою, – так само, як і втрата прапора в пізніші та сучасні часи. У 1169 р. воевода князя Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) Володислав бився з половецькою ордою в Переяславля Руського. Лаврентіївський літописець емоційно розповідає: «Сталася запекла січа, і порубали стяговника нашого». Воевода «вирішив відбити стяг Михалків і настромити на прилбицю і, згуртувавшись, кинулися на половців і стяговника половецького порубали» [9, с. 38]. З цього тексту бачимо: стяги побутували й у половців, що також свідчить про загальноприйняті на той період правила воєнного мистецтва.

Княжі прапори відрізнялися один від одного кольором полотнища, а також іншими відзнаками, за якими впізнавали, чие військо. Як свідчать історичні джерела, червоний колір був характерний для давніх прапорів практично всіх народів. Він якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. Окрім червоних, були прапори білі та блакитні, іноді жовті, існували також кольорові сполучення.

Цікавий матеріал щодо кольорів прапорів містять мініатюри Радзивілівського літопису. З 617 мініатюр на 168 є 213 зображень прапорів. На 147 мініатюрах стяги червоні, на решті – сині, зелені,

брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах мають і більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше – інші кольори. На мініатюрах «Життя Бориса і Гліба» щити також червоні, а прапори – червоні та сині [2, с. 20, 63–66, 127, 175].

Особливо важливими є наукові дослідження мініатюр Радзивілівського літопису, проведені А. Арциховським та О. Подобедовою. На думку цих учених, багато ілюстрацій ізводу, складеного наприкінці XV чи на початку XVI ст., створено на основі рисунків, що беруть початок наприкінці XII або першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, «точність передання форм давніх предметів ілюстраторами Радзивілівського літопису неодноразово встановлена А. Арциховським. Це дає змогу поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен» [9, с. 38]. Проте знамена в Лицьовому ізводі XVI ст. все-таки зображувалися відповідно до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності.

Пізніше, у період входження українських (руських) земель до складу Великого князівства Литовського, на прапорах дружин українських земель у широкому вжитку було поєднання жовто-блакитних кольорів. Це засвідчено, зокрема, у ході славнозвісної Грюнвальдської битви 1410 р., у якій об'єднані сили слов'янства і прибалтійських народів розгромили німецьких рицарів. Активну участь у ній брали представники українського народу. Польський історик Ян Длугош (XV ст.), перелічуючи склад війська, зазначав, що корогва Львівської землі «мала на прапорі жовтого лева, що ніби дереться на скелю, на лазуровому полі», Перемиської землі – «жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні боки, на лазуровому полі», прапор Подільської землі прикрашали зображення сонця на білому полі [15, с. 16].

Військові прапори за княжої доби виконували низку важливих функцій. Їх використовували, передусім, як умовні знаки: панування над країною, оволодіння містом чи фортецею, місцезнаходження воеводи, управління битвою. Велике значення мали стяги

на всіх етапах воєнних дій. Перед битвою, розміщені на видному місці, вони позначали пункт, де військо шикувалося в бойовий порядок. Саме в цьому значенні літописці вживають термін «возволочити», або «поставити стяг». Щодо противника, захопленого зненацька, який не встиг вишикуватись, казали, що він «не мог стяга поставити» [12, с. 71; 14, с. 171].

Місце збирання війська для походу визначалося водруженням стяга. Путивль, збірний пункт військ Ігоря Святославича, так описав автор «Слова о полку Ігоревім»: «Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Києве, труби трубят в Новеградє – стоять стязи в Путивле: Игорь ждет мила брата Всеволода» [16, с. 11; 18, с. 9]. У поході стяг знаходився в головній частині загону. Стяговик тримав стяг або їхав перед ним [14, с. 171].

На початку бою стяг піднімали над військом – це був урочистий знак, що битва починається. Це звалося «поставити стяг»: «наші стали перед валом і поставили стяги свої» (1093), «половці налякалися – не змогли навіть стяга поставити» (1107) [8, с. 48].

Під час бою прапори знаходилися на найпочеснішому місці під охороною дружини. Біля них розгорталася найзапекліша боротьба, адже захистити прапор було справою честі. «Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали», – читаємо в літописі під 1169 р. «Марцель (угорський воевода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем», – засвідчує Галицький літопис 1208 р. [8, с. 48].

Захоплення стягу противника мало доволі зурочий вплив на вороже військо і часто негативно впливало на хід бою. Про це, зокрема, свідчать події найбільшої в історії Русі Ярославської битви на р. Сян 17 серпня 1245 р. Як розповідає літопис, коли князь Данило, який очолював галицькі та волинські полки, з воями пробився в групу ворогів, де був ватажок угорського війська Філя «і розтросив військо його, і хоругов його роздер навпіл.

Побачивши це, Ростислав (зять угорського короля Бели IV) побіг, повернули угри навіткача» [12, с. 403; 9, с. 39].

Перемога над ворогом знаменувалась високо піднятим або водруженим стягом. Коли в 1238 р. князь Данило звільнив від угрів місто Галич, він «на знак побіди поставив на німецьких воротах хоругов свою» [12, с. 403; 9, с. 393]. Це правило було загальним у військах й інших держав того часу. У Галицько-Волинському літописі є згадка про взяття татарським військом на чолі з Бурундаєм міста Судомиру в землі Лядській: «Татарове же начаша лєствици приставливати кь городу, и тако полєзоша на городь. И напередь же възлєзоша два татарина на городь с хороговью...» [5, с. 138].

Навпаки, похилений або навіть повергнутий стяг засвідчував поразку. Про це читаємо в «Слові...»: «Бишася день, бишася другий, третього дня к полудню подоша стязи Игоревы» [16, с. 16]. Проте і реальне падіння, зникнення стяга мало в бою не лише практичне, а й моральне значення. Тому в рукопашній сутичці прагнули «подсечь» стяг ворога, вивести з ладу стяговика [13, т. 2, с. 208]. Про загін, який зрадив союзників і залишив поле бою, говорилось, що він «поринул стяг»; «хощем поринути стяг, побегнути с полком своим в Киев» [13, т. 2, с. 325].

Відомо, що в бою розгорнуті стяги вказували на місцезнаходження загонів, їхній рух, навіть наміри. За рухом стягів зазвичай спостерігали впродовж усього бою. У перебігу запеклого бойовища з угорським військом і загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, «побачив, що стяг Василька [його брата] стоїть і добре той б'ється, і угрів жене, вихопив свій меч й пішов братові на допомогу». У цьому тексті з Галицько-Волинського літопису стяг, що стоїть, стяг, який видно здалеку, засвідчує стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово «стяг» може вживатися також стосовно загону, який перебував під командуванням князя Василька [5, с. 39].

Якщо термін «стяг» означав воїнський значок і символізував військо взагалі, то поняття «хоругва», на думку дослідника М. Котляра, мало більш індивідуальний характер: хоругва була власністю того чи іншого князя, а здебільшого – ознакою його особистого полку. Як приклад, 1238 р. після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив у Галич: «Данило же увійшов до свого міста, і прийняв стіл свого отця, і показав перемогу, і поставив на Німецькій брамі свою хоругву» [5, с. 39].

Іноді цією обставиною користувалися для воєнних хитрощів. Наприклад, Володимир Мономах не брав участі в 1096 р. в битві при Колокші, але послав своєму сину Мстиславу, який очікував напад Олега Святославича, свій стяг. Мстислав дав цей стяг воеводі, який командував правим флангом і мав завдання оточити противника. У вирішальний момент стяг був піднесений: «И напя стяг Володимирь и оузри Олег стяг Володимирь и вбося и оужась нападе на нь и на вои его... и видив Олег яко поиде стяг Володимирь и нача заходити в тыл его и вбося побеже Олег и одоле Мстислав» [13, т. 2, с. 229–230].

Отже, прапор у період Київської Русі був важливим елементом військової символіки. Традиції його застосування запозичені в інших народів, найбільше в кочівників, з якими найчастіше зав'язувалися сутички. Воднораз упродовж військової практики були вироблені та засвоєні власні методи використання прапора, його кольорової гама, форми та символічного значення. Прапор уживали як засіб управління військом, як важливий орієнтир у бою, як посадовий стяг князя і прапор підрозділу.

Подальше становлення української символіки пов'язане з періодом перебування колишньої території Давньої Русі в складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а пізніше – під владою об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Не дивно, що з середини XIV ст. розвиток

української символіки зазнавав великих впливів литовської й польської геральдичних традицій.

У правовому контексті питання, пов'язане з організацією у Великому князівстві Литовському військової служби регулювалося Литовським Статутом 1529 р., його другим розділом. Зокрема, в Статуті зазначалося, що «кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота, який досягнув повноліття чи не досягнув, і всякий інший чоловік, володіючий маєтком, у разі потреби з нами і з потомками нашими або при гетьманах наших повинен на війну ходити і відбувати військову службу відповідно до ухвали земської» [18, с. 86].

У Великому князівстві Литовському діяли Жовнірські артикули, ухвалені на Генеральному сеймі та затверджені гетьманом Григорієм Ходкевичем. Аналіз змісту Жовнірських артикулів приводить до висновку, що у війську Великого князівства Литовського зберігалися військові традиції часів Давньої Русі, пов'язані зі звичаєм «ставити хоругв». Так у восьмому артикулі йдеться про те, що «якби хтось поранив когось, хто перебував у хоругви під час воєнного походу, то такий має бути обезчещений і скараний на смерть», та в тринадцятому артикулі: «якби хтось під час битви чи сутички втік з-під хоругви...» [6, с. 392]. Отже, значення прапора в тактиці війська Великого князівства Литовського має таке саме значення, як і у війську Давньої Русі.

У цей період військова служба в українських князівствах базувалася на принципі землеволодіння: кожен, хто мав землю, мусив її захищати й виходити на війну на коні та у повному озброєнні. Власник маєтку виводив під прапор князя певну кількість озброєного люду. У XIV ст. українське військо являло собою ополчення з різних соціальних груп: передусім князів, бояр і «людей». Серед князів були удільні, котрі володіли на правах вотчини великими землями і носили титул «великих», і служебні, до яких належали нащадки васалів періоду правління Рюриковичів, давні литовські

шляхтичі та вихідці з татарських родів, що прийняли підданство того чи іншого удільного князя [17, с. 15]. За прикладом великого князя литовського удільні князі мали власний двір – багатогранну військову структуру на зразок давньої княжої дружини, довкола якої й створювалося військо. Роль штабу, на думку науковця Б. Черкаса, виконувала рада, що складалася з родичів правителя, васальних або служебних князів і панів та представників церкви.

Мобілізація у Великому князівстві Литовському проходила за територіальними округами – намісництвами чи староствами. Окремі представники аристократії могли входити до війська князя під власним прапором [18, с. 145]. Коли військо виступало в похід, князь ділив його на полки. У військовому мистецтві важливим чинником був соціально-майновий статус. Князі, пани, зем'яни (бідніші бояри, які виводили на війну малу кількість вояків або несли військову службу персонально) [18, с. 146] стояли в перших рядах, а слуги та міщани розташовувалися позаду. Васали шикувалися за своїми сюзеренами. Таке розміщення мало свою логіку, адже заможні вояки володіли сучаснішою зброєю і кращими бойовими кіннями. Це, своєю чергою, позитивно позначалося на силі атак.

Згідно з традицією організації війська у Великому князівстві Литовському, можна припустити, що роль прапора, як і у Давній Русі, є визначальною, і традиції його використання й символічного значення в битві продовжуються. Водночас особливістю є те, що на прапорах зображені символи або великого князя, або удільного князя, а згодом, на початку XV ст. [7, с. 36], із розвитком європейської геральдики, – символи землі. А. Гречило вважає, що однією з функцій територіальних гербів було їхнє використання на земельних прапорах (хоругвах) під час військових походів і бойових дій [7, с. 44]. Отже, кожен військовий підрозділ ставав до битви під прапором із власною земельною символікою. Це підтверджують джерела, а надто праця Яна Длугоша «Клейноди королівства польського» й опис Грюнвальдської битви 1410 р. [7, с. 45],

де наведено інформацію про прапори всіх полків, які брали участь, зокрема і з українських земель [4, с. 92–99].

Тож, історичні джерела свідчать про загальноприйняті на той час серед існуючих держав правила вексилнології. В основі символіки цього історичного періоду лежали князівські знаки, які відігравали роль особистих символів конкретного володаря, а у певному розумінні – й атрибутів влади чи державних емблем. Прапор, як елемент військової символіки, мав важливе практичне значення в збиранні війська, походах і під час бойових дій. Залишений на полі бою стяг свідчив про поразку. Збереження його було обов'язком усього війська, а втрата – ганьбою. Зазначимо, що ця традиція побутує в українському війську і нині. Водночас на відміну від стяга, що позначав військо взагалі чи його підрозділ, хоругва у Давній Русі мала більш індивідуальний характер і стосувалася того чи іншого князя або вказувала на його особистий полк. У сучасному розумінні виконувала функцію посадового штандарта. Особливістю періоду Великого князівства Литовського є поява на прапорах початку XV ст. символів землі, що пов'язано з традиціями європейської геральдики.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть елементи прапора часів Київської Русі, його переважне кольорове забарвлення.
2. Яке значення має *прапор* у вексилнологічній традиції Галицько-Волинського князівства?
3. У яких писемних джерелах описано вживання прапорів у Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві та Великому князівстві Литовському?
4. Розкрийте зміст визначень *стяг* і *хоругва*.
5. Що означає *поставити стяг*?
6. Які знаки розміщували на прапорах?

Література

1. Аджі М. Європа, тюрки, Велика степь. Москва : Мысль, 1998.
2. Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва, 1944.
3. Бережинський В. Прапор у війську Київської Русі як атрибут дружинної культури і засіб управління боєм // Воєнна історія. 2005. № 5–6.
4. Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва – битва народів. Київ : Балтія-Друк, 2010. 272 с. : іл.
5. Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н. Ф. Котляра. Санкт-Петербург : Алетей, 2005. 424 с.
6. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упоряд., пер. з пол. Ю. Мицика. 2-ге вид., доопр. Київ : Києво-могил. акад., 2009. 1006 с.
7. Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів : Ін-т української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України; Київ : Українське геральдичне товариство, 2010. 280 с.
8. Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996. 840 с.
9. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ : Наш час, 2010. 280 с.
10. Крип'якевич І., Гнатевич Б. та ін. Історія українського війська / у 2 т. 5-те вид. змін. і доп. : упоряд. Б. З. Якимовича. Київ : Варта, 1994. Т. 1. 1994. 384 с.
11. Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. Ленинград : Аврора, 1985.
12. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989.
13. Полное собрание русских летописей / 2-е изд. Ленинград : 1925. Т. 2 : Год 1146. 1925. Вып. 1; Т. 4: Новгородская IV летопись. 1925. Вып. 1.

14. Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X – XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. Москва, 1972.
15. Сергійчук В. Доля української національної символіки. Київ : Знання, 1990. 48 с.
16. Слово о полку Ігоревім. Київ : Рад. шк., 1989. 310 с.
17. Україна і Литва в XIV – XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / авт. кол. : В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук та ін. Луцьк : Волин. обл. друк, 2011. 256 с.: іл.
18. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV – XVI ст.). Київ : Темпора, 2011. 144 с.: іл.

2.2. Вексилнологічні традиції в символіці Козацької держави (XVI – XVIII ст.)

Початки козацького періоду в історії українського народу сягають далекого XV ст., коли в умовах литовського, а згодом і польського панування українці прагнули до власної національної самобутності. Українське козацьке військо репрезентувало збройні сили України в XVI – XVIII ст. Утворені на базі цих збройних сил державницькі формування (перша Запорозька Базавлуцька Січ 1590–1638 рр. та козацька держава Б. Хмельницького 1648–1657 рр.) з кінця XVI ст. почали називатися Військом Запорозьким. До козацьких клейнодів, тобто символів війська, належали: полкові прапори, сотенні значки, гетьманські бунчуки; військова музика – литаври; атрибути влади козацької старшини – булави гетьманів, перначі полковників; тростини військових суддів, каламарі писарів.

На перший погляд, цей перелік предметів неосяжний для розуміння і є несистемним і випадковим. Однак він відображає концепт, загальну вимогу та прагнення козацтва до розвитку власної культури

народу – писемність (каламарі писарів), справедливість (тростини військових суддів), духовність (музика – литаври), державність (атрибути влади козацької старшини – булави гетьманів, перначі полковників) і православна держава (прапори із зображеннями символів, що відображають сутність прагнень українського козацтва).

Серед козацьких клейнодів – військових відзнак і бойових регалій, інших символів вояцької слави та гетьманських повноважень у період козаччини чільне місце займали військові прапори. Історія розвитку прапорництва в козацькому війську та зародження вексилнологічних традицій відповідає основним етапам становлення Козацької держави. Зауважимо, що спочатку козаки прапори отримували. Наголосимо на факті отримання прапорів із різних джерел – від королів Речі Посполитої або від Московської держави, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, імперії Габсбургів, а то й обох відразу на знак їхнього перебування на утриманні держави-протектора. Наймаючись до складу європейських, і не лише, армій, козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Це свідчить про вплив на процес вироблення Козацькою державою власної системи символів у прапорництві українського козацтва інших традицій – європейських, московських, азійських. У ході Визвольної війни XVII ст. козацькі полки власним коштом «строїли», тобто виготовляли свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами.

З історіографії зазначеної наукової проблеми відомо про отримання прапорів. У деяких наукових джерелах є згадки про Богдана Ружинського, котрий очолив козацьке військо у воєнних баталіях проти татарських наскоків. У 1576 р. Стефан Баторій віддає Ружинському королівське повеління: зібрати військо та негайно вирушити на боротьбу з Туреччиною. Цей похід завершився для козаків успішно. Відтак, козацьке військо було щедро нагороджене: отримало королівські привілеї. А Богданові Ружинському вручили клейноди – знамена, бунчук, булаву та військову печатку. У королівській

грамоті зазначалося «... жалуєм гетьману...клейнод сей, що добут працею і кровію козацькою» [15, с. 202].

За літописом гадяцького полковника Григорія Грабянки, уперше клейноди козакам були надані в 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм: «...постави їм короги і бунчук, булаву і на печаті герб – рицер із самопалом, на голові ковпак перекивлений» [15, с. 202]. У літописі нічого не зазначено про кольори прапора та зображену на ньому символіку.

Хроніст Олександр Гваньїні описує прапор, який бачив на київському замку в 1581 р. За ним київське воеводство мало військову двокутну корогу зеленого кольору, з одного боку зображено герб Великого князівства Литовського в червоному полі, а з іншого – чорного ведмедя в білому полі [6, с. 420].

Михайло Антонович зібрав свідчення історичних джерел про спільний похід восени 1594 р. Наливайка і Лободи на Молдавію. Там згадано кармазинова із золотом корога, що мала чорного орла, й друга з орлом білим. Ці прапори привезли із Праги послы цісаря Рудольфа II шляхтич Станіслав Хлопіцький і посол Еріх Лясота [2, с. 5], знаний історик і мемуарист, який передав прапор кошовому отаманові Війська Запорозького (Базавлуцької Запорозької Січі) Богдану Микошинському [32, с. 126]. Один із польських біскупів писав на сейм 21 березня 1596 р., що Наливайко виступив у похід під цісарською хороговою [24, с. 278]. Ці прапори, як і короги, даровані козакам цісарем Максиміліаном і семигородським князем (з їх родовими гербами), запорожці потім втратили після поразки повстання під проводом Наливайка й Лободи [17, с. 86; 9, с. 51; 8, с. 47].

Пізніше гетьман Самійло Кішка у своєму листі до короля Речі Посполитої Сигізмунда III, посланому 11 (1) липня 1600 р. із Запоріжжя, теж просив «про знак, тобто хоругву». Ще згодом, у серпні 1618 р., до королівського табору під Звенигородом у Московській державі прибули козацькі послы з проханням про хоругву.

Це прохання було задоволено: «хоругву їм через пана Магдаленського послано, булаву Сагайдачному, бубни» [24, с. 277].

З часом козаків було сформовано в окрему військову організацію, що містила полки і сотні зі своїм старшинським колом. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ утворилася в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III і постанови сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19 квітня 1590 р. Польський король постановив запорожцям «поміститися під бунчуком та при полкових хоругвах» [3, с. 120–129]. Це підтверджує й літопис Самійла Величка, у якому наголошено про запровадження в козацьких полках і сотнях ступеня «військових товаришів» [5, с. 64]. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ проіснувала до березня 1638 р., позаяк за підтримки короля Владислава IV і постанови сейму «Ординацію війська запорозького реєстрового» було знищено [31, с. 198–278].

Уже на початку XVII ст. влада козацьких гетьманів поступово поширювалася на значну частину українських теренів, що зафіксував Баркулабівський літопис кінця XVI – початку XVII ст.: ніби в 1604 р. король Речі Посполитої сповіщає турецькому султанові, що не має змоги покарати своєвільних запорожців, бо ті не коряться його владі [12, с. 14]. Отже, на той час козаки перетворилися на могутню військово-політичну силу, яку польська влада прагнула всіляко використати у своїй міжнародній політиці.

У цьому контексті значний інтерес становить московський похід війська гетьмана Петра Сагайдачного 1618 р. на прохання польського монарха, аби запорожці допомогли врятувати його сина – королевича Владислава, котрого королівське військо кинуло напризволяще під стінами Москви. Козацька армія врятувала таки від полону спадкоємця престолу Речі Посполитої. Вдячний Краків прислав на Січ військові клейноди: булаву, бунчук, знамена гетьманської влади та гербову печатку. Збереглися також відомості про прапори Чернігівської та Стародубської сотень «рицарства козацької служби» першої половини XVII ст. [19; 1, с. 279].

Відомий дослідник Юрій Мицик наводить текст анонімного листа від 18 лютого 1648 р., у якому йдеться про дії Хмельницького й описано прапор: Хмельницький закликає до себе бунтівниче козацтво, «притуляючи (до себе) червоною хоругвою з білим орлом та якимись від короля його мості, як він твердить, привілеями, рік тому даними, за якими дається вільність поля й моря». Історик припускає, що це був дарований королем Владиславом IV осавулу Війська Запорозького І. Барабашу прапор, яким заволоділи повстанці. Інший знаний історик українського козацького війська Іван Стороженко щодо цього висловлює сумнів оскільки, як він стверджує, І. Барабаш не міг його мати. На думку вченого, цей прапор, булаву й печатку мав комісар реєстрового козацького війська Ян Шемберг, котрий входив до складу командування (як радник С. Потоцького) сухопутної частини польського війська. Під час виконання умов капітуляції польського війська ці клейноди були передані Б. Хмельницькому 15 травня 1648 р.

Підтвердження вручення прапора І. Барабашу знаходимо в молдавській хроніці Мирона Костіна. Там описано епізод із проведення польським королем Владиславом IV таємної наради у квітні 1646 р. у Варшаві з підготовки війни проти Оттоманської Порти. Як повідомляє хроніст, «за волею короля найвищим над козаками було призначено Барабаша і дано прапор...» [4, с. 6]. Хмельницького король призначає наказним гетьманом задуманого походу.

Детальнішим є опис дарованого польським королем Яном-Казимиром прапора, що його передали Б. Хмельницькому в Переяславі 20 лютого 1649 р. польські дипломати. Вони вручили гетьманові булаву й «червону хоругву з білим орлом і написом Ян-Казимир король». Є ще два прапори від 1651 р.: перший описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинські хрести; другий мав сине тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного [24, с. 277]. Ці відомості підтвержені в літописі Самійла Величка. 4 червня 1649 р. Б. Хмельницький

приймав посольство кримського хана під червоною корогвою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом польською: «отримана в лютому 1649 р. від посольства короля Яна Казимира».

Шляхтич Василь Борейко у своєму листі від 29 липня 1670 р. описує прапор гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка, дарований йому польським королем Михайлом Вишневецьким: на темно-малиновому з фіолетовим відтінком полотнищі було намальовано жовтого орла і герби короля. Герб Вишневецьких добре відомий: на червоному тлі – білий півмісяць рогами донизу, на якому стояв хрест такого самого кольору, срібна зірка, а вгорі – жовті корона і хрест [24, с. 277].

До жалуваних монархами прапорів належать 30 хоругв з ерусалимськими хрестами, наданими козакам у 1683 р. папою римським Інокентієм XI для виступу проти турків. Турецький султан Мухаммед IV подарував два червоних прапори гетьману Петру Дорошенку. Інший султан подарував задунайцям з-поміж символів влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному, – срібний місяць [24, с. 278]. У 1709 р. «від турецького султана отримали козаки блакитно-червону корогву, на червоному тлі півмісяць і над ним срібна звізда, а на блакитному тлі золотий хрест» [32, с. 128].

Уперше російський уряд передав Б. Хмельницькому корогву від царя Олексія Михайловича для Війська Запорозького після Переяславської ради в січні 1654 р. [24, с. 277]. На ньому були зображені «Всемиловитий Спас», «Пресвята Богородиця в Покрові», святі Антоній і Феодосій Печерські та свята великомучениця Варвара [8, с. 48]. Того самого 1654 р. Павло Алеппський згадує чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом. Зазначимо, що в 1655 р. в гетьмана було три прапори – із зображенням покровителя козацького війська архангела Михаїла, білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний. Зважаючи на зазначене вище, наголосимо, що ці роки є переломні в розвитку символіки козацького

війська – з цього часу настає період активного застосування власної символіки.

Гетьману І. Брюховецькому від московського царя в 1665 р. було передано такий прапор: «писано обе стороны образ Спасов – Емануила, около Спасова образа по знамени звезді, на знамени сорочка сукна червчатого», «а цвета середина тафта червлена, опушка тафта зелена, по знамени круги, тафта лазоревая» [32, с. 126; 10, с. 51]. Дем'ян Многогрішний у 1668 р. також отримав від царя новий прапор із двоглавим орлом [32, с. 127]. Даровані козацьким гетьманам прапори царів із зображенням Спаса нерукотворного виготовляли на взірць прапорів московських полків – цим царський уряд намагався підкреслити перехід козаків під государеву руку. А посилаючи прапори із зображенням двоголового орла, московський цар трактує Військо Запорозьке як іноземну державу: хоча козаки вільні, однак вони піддані царя, тлумачить дослідник С. Шаменков.

Отже, вручені козацькому війську прапори від інших держав мали символіку цих держав і носили на собі знак підлеглості, належності козацького війська цим державам. Козаки шанували даровані прапори. Однак, були в них і власні уподобання, які базувалися на народних традиціях. Це добре виявилось під час Визвольної війни, що підтверджують історичні джерела й збережені в музеях оригінали прапорів.

Перша згадка про власне козацькі прапори та їх кольори належить арабському мандрівникові Пулосу аль-Халебі (Павлу Алеппському). Він описує прапор, який побачив під час зустрічі свого батька антіохійського патріарха Макарія із Б. Хмельницьким 20 червня 1654 р. в Богуславі: «на прапорі мінилися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього (прапора) хрест» [10, с. 51; 9, с. 53].

Значного розквіту набуло українське військове прапорництво в легендарну козацько-гетьманську добу другої половини XVII ст. Про військові прапори часів Визвольної війни через брак

відомостей трудно сформувавши загальне уявлення, однак можна стверджувати, що існувала усталена система опрацювання та застосування прапорів. Упродовж років постійно тривало збагачення й посилення національних ознак за формою і змістом, створення системи полкових, сотенних стягів, прапорів для військових походів. Серед геральдичних символів, що їх уживало козацтво на своїх прапорах, – сонце, місяць, півмісяць, шести-, семи-, восьми-конечні зірки, зброя, кола з зображенням святих. Як приклад, на 36 прапорах запорозьких полків першої половини XVII ст. зображення Михаїла виявлено 9 разів, Богородиці – 8, Миколая Чудотворця – 7, Георгія Побідоносця – 3 [16, с. 747].

Прапор із зображенням архистратига Михаїла був при Б. Хмельницькому під час другої облоги Львова. Ось як описує сучасник урочистий марш запорозької армії біля стін Львова восени 1655 р.: «Хмельницький їхав як гетьман козацтва Краківським передмістям повз темну браму на строкатому бахматі, за ним несено новий червоний прапор, бунчук з кінського білого хвоста... другий прапор, прикрашений зображенням Святого Михаїла. ...» [18, с. 86]. Зображення на головній корогві архистратига Михаїла за доби Б. Хмельницького дає підстави стверджувати, що цьому святому образу надавалося значення величного символу герба тогочасної України. Біле ж знамено із гаптуванням герба гетьмана «Абданк» свідчило, що він є одноосібний і незалежний управитель України. «За цими прапорами, – писав польський міщанин, – ішли інші корогви, більш-менш тридцять чотири. На них видно було герби майже всіх давніх воеводств і повітів – окрім нашого білого орла в короні...» [20, с. 252]. Спираючись на ці факти можна виснувати, що на той час символіка Речі Посполитої вже відійшла в минуле, а натомість постала власна символіка української козацької держави та її війська.

Аналізуючи унікальне історичне джерело – анонімну віршовану хроніку, написану в 1682 р. невідомим сполонізованим шляхтичем-католиком із Поділля, Ю. Мищик знайшов у ній деякі відомості

про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви восени 1660 р. У хроніці, зокрема, йдеться про те, що гетьман І. Виговський разом зі своїми союзниками здійснили візит ввічливості командувачу кримських і ногайських військ. Описуючи цю зустріч, автор хроніки звернув увагу на прапори козаків І. Виговського, на яких були зображені хрести та якісь слов'янські літери [23, с. 2].

При виготовленні прапорів вживали найрізноманітнішу гамму кольорів із урахуванням традицій конкретного регіону. На основі архівних джерел доктор історичних наук Ю. Мищик аналізує кольори прапорів козацького війська. Він виділяє червону, жовту, синю барви та відзначає, що ця проблема залишається дискусійною й українською вексилнологією ще остаточно не вирішена [22, с. 2].

Здебільшого бачимо синій, білий, малиновий, жовтий, чорний і зелений кольори. Блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями христів і почасти інших знаків – небесних світил, зброї, святих Михаїла, Георгія й інших стали переважати у другій половині XVII ст. Запроваджують композиції з предметів військового реманенту як символ слави та непереможності. Про повне домінування синього та жовтого кольорів можна стверджувати на основі аналізу 14 збережених прапорів доби Нової Січі. Зокрема, хоругва кошового отамана Григорія Федоровича-Лантуха була жовтого кольору з зображенням на ній шести-восьмикінцевих зірок [24, с. 278].

Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав уже нову емблему – лицаря-козаків із самопалом у жовтому (золотавому) щитовому полі на блакитному полотнищі, зворотний – полкову чи сотенну емблему відповідного кольору з установленим зображенням. Тільки після скасування гетьманщини в 1764 р. козак із самопалом зникає з урядових печаток, але згодом з'являється на Кубані як знак чорноморських козаків [33, с. 11].

Історичних фактів щодо прапорництва козацького війська другої половини XVII ст. хоча й обмаль, але вони є яскравим

свідченням потужної соціокультурної системи поглядів на військову символіку. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі. Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено «...між іншими воєнними приборами і хоругвами – одну багату хоругов... єдвабну, щирим золотом вигаптовану черниціями київськими», яка належала брацлавському полковнику Д. Нечаю. Під Берестечком польському королю доставили «...корогву китайчану блакитну з двома хрестами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки...» [28, с. 4], а загалом польські джерела називають 20 прапорів, серед них – червоного кольору з білим орлом і зображенням двох руських хрестів, і блакитного, на якому було зображено орла наполовину білого, наполовину червоного, його жалував козакам король Володислав у 1646 р. [32, с. 127]. У 1651 р. майже десяток прапорів козаки втратили в боях під Васильковом під проводом Золотаренка та Гаркуші.

З архіву литовського гетьмана Януша Радзивілла український збирач Петро Дубровський придбав два документи з автентичними зображеннями й описом 25 прапорів, якими козаки користувалися в першій половині XVII ст. до 1651 р. Ці матеріали зберігались у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Вони містять опис і малюнки 12 прапорів Чернігівського полку та 12 прапорів Київського полку і київського самоврядування, значок, бунчук і древячко, які були в Києві. Козацькі прапори вдалося захопити литовському гетьманові Я. Радзивілли в бою під Лоевим і добути в Києві [27, с. 8].

У 1651 р. з Чернігівського та Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба та С. Подобайло, було виділено загін полковника Забіли. Четвертого червня, коли запорожці підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили «...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто-“облочисті...”

(тобто блакитні)», під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська [10, с. 7; 32, с. 126]. Серед цих прапорів була й «полковнича корогва» Забіли.

Четвертого серпня 1651 р. Я. Радзивілл увійшов до Києва, жадавши від жителів «корогви, армату (гармати) і ключі городові» (козацьке військо полковника А. Ждановича вночі проти 4 серпня залишило Київ). Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древячко [17, с. 86]. Уперше зображення цих прапорів опублікував у 1963 р. вітчизняний історик Ярослав Ісаєвич [17, с. 87; 18, с. 24]. Усі вони і дотепер – єдине достовірне свідчення прапорових відзнак національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст. З описів видно, що в тринадцяти прапорах переважають жовтий і білий кольори (сім випадків), за ними йдуть синій і червоний (шість випадків), чорний (чотири) і зелений (один). Три знамена становлять для нас особливий інтерес, позаяк на них зафіксовано зображення київського герба – куші. Форма більшості прапорів нагадує загальноприйняті на той час зразки.

Із 12 прапорів Чернігівського полку на десятих зображено хрест переважно в поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відображала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської навали. На одному полотнищі зображено святого Георгія. У чотирьох випадках червоний колір поєднувався з білим, у двох – білий із блакитним, ще у двох – сірий із білим, в одному – червоний і блакитний із жовтим, ще на одному – сірий і білий з блакитним. Траплялися також зображення чорного хреста, зеленої зірки і строкатої «штучки від намету» [17, с. 85].

Серед 12 прапорів, що були в Києві, є прапор із білим орлом на червоному полі – свідчення польського його походження. На окремих прапорах позначився вплив орнаментики Близького Сходу, що оповідує про вплив традицій Кримського ханства або Османської імперії. На багатьох прапорах зображено сонце, місяць,

зірки, характерні для символіки українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. На одному з прапорів намальовано руку з мечем на тлі неба із сонцем, місяцем і зірками.

Я. Ісаєвич наводить висновок, із яким варто погодитися: більшість прапорів виготовили українські ремісники, які, з одного боку, користувалися загальноприйнятими на той час у Європі зразками, а з іншого – широко застосовували мотиви, характерні для декоративного мистецтва українського народу [18, с. 25]. Варто доповнити цей висновок тим, що значна кількість прапорів, що дісталися нам, свідчить про їх масове застосування в козацькому війську та в територіальній символіці міст, а також про розвиненість української вексилологічної школи першої половини XVII ст., що сягає своїм корінням народних традицій.

Традиції козацького прапорництва розвивалися і впродовж XVIII ст. У 1709 р. козацькі полки і запорозькі курені, які залишилися відданими І. Мазепі, мали свої прапори: «Орел України і архангел Запоріжжя повівали над військом» [32, с. 128]. У 1712 р. Петро I видав акт, згідно з яким прапори для полків мали виготовляти в Збройовій палаті Кремля. У козацьке прапорництво все настійливіше проникає московська геральдична традиція. Так, 1734 р. професор Бекенштайн розглянув надіслані йому малюнки слобідських козацьких полків, і на кількох із них уже були двоголові орли. Крім того, поєднання кольорів залишалось традиційним: жовтий орел на синьому тлі. Або інші комбінації: контур орла на перетині жовтого хреста, покладеного на чорне тло; червоний хрест на жовтому тлі; білий хрест на жовтому тлі.

Протягом другої половини XVIII ст. певною мірою тривала «уніфікація» кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічного складника російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків прапорів для цього різновиду збройних сил. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ.

Зображували, зазвичай, державний герб (на полковому прапорі) та герб міста, ім'я якого носив цей полк. На українських козацьких прапорах видно подібну систему, але доповнену «проміжним», «національним» гербом [7, с. 16].

У другій половині XVIII ст. склалася усталена система зображень на полкових і сотенних знаменах: державний герб – двоголовий орел, національний герб – козак із мушкетом і герби полкових та сотенних міст. Яскравим свідченням цього є прапор Домонтовської сотні Переяславського полку [1, с. 283]. У 1758 р. імператорська канцелярія Росії розробила «абрысь» для виготовлення прапорів Лубенського полку [14, с. 154]. Знамена сотень Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений «козак із мушкетом» на золотому тлі, з другого – полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому прапорі Сенчанської сотні Лубенського полку, що зберігся, зображено «козака із мушкетом» у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою й брунатною фарбами. Обабіч картуша – гармати, мортири, литаври та сигнальні труби жовтого кольору, а також булава і бунчук. Водночас зафіксовано чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора – інше зображення: «рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури осіняють пальмовим гіллям і – віршований напис» [25, с. 126].

У розпорядженні українських істориків є кілька унікальних документів того часу щодо опису зібрань козацьких стягів. Так, за повідомленням полковника Черняка (1717), сотенні корогви Полтавського полку були виготовлені з блакитної тканини (лудану) і мали жовті «крижі» (хрести) [8, с. 55]. Наприкінці 1757 р. Герольдмейстерська контора доповідала в сенат про створення малюнків прапорів чи штандартів для новоствореного із слобідських полків гусарського з'єднання. Сенат ухвалив: зовнішнє та внутрішнє тло

прапора становлять білий і жовтий кольори, розділені лазуровим картушем, двоголовий орел чорного кольору, а торочки з трьох боків прапора – знову жовтого кольору.

Прапори слобідських полків (Острозького, Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського) описав В. Іванов [16, с. 715]. На 36 стягах знаходимо зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Йоганівни, а також гербів незрозумілого характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку. А на прапорі Балаклійської сотні з одного боку – на жовтій «землі» червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з іншого – червоний хрест на білій «землі». 1745 р. Орлянська сотня Полтавського полку мала «корогов зеленую голевую и значок голевій жовтій» [14, с. 155].

За традицією, що існувала на той час, при зміні правлячої на російському троні особи Військо Запорозьке присягало монарху на вірність. Відтак імператор надавав козакам нові клейноди. Петро II надав гетьману Д. Апостола біле знамено з державним гербом, яке використовували і під час призначення в 1751 р. гетьманом Кирила Розумовського [29, с. 8].

Так було і під час коронації Катерини II, що вступила на престол 1762 р. Їй не сподобалася кандидатура кошового отамана Петра Калнишевського, і вона веліла замінити його на Григорія Лантуха. Тож, згідно з царською грамотою від 21 липня 1763 р., кошовому отаману Григорію Лантуху в Москві було надано військові клейноди: булаву, знамено, бунчук, печатку, пернач, литаври, чотири значки і тростину, які він мав завезти до Глухова й отримати з рук гетьмана Кирила Розумовського. Імператорський прапор був жовтого кольору.

У 1829 р. на горищі будинку князя Г. Потьомкіна було знайдено чотирнадцять запорозьких прапорів. Український мистецтвознавець Микола Макаренко вперше їх вивчив і кваліфіковано описав [21, с. 19]. У його дослідженні перераховано козацькі

корогви з останніх часів Запорозжя, українські гармати художньої роботи, рушниця, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола. Своім історичним значенням, почасти й рідкісною художньою цінністю особливо вирізняється велика збірка козацьких прапорів, що збереглися до наших часів.

Колекція прапорів, що зберігається в Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург), формує уявлення про корогви Запорозького війська доби 1759–1774 рр. Це, зокрема, корогва, дарована козакам 1763 р. Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом і державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоровича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю – золотий напис у рамці із золотих смужок і шовковий брунатно-червоний шнур із китицями), і 1764 р. коштом отамана Калнишевського [24, с. 278] (блакитна, зображено державний герб із різними прикрасами, серед яких червоні та зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку – апостоли Петро і Павло, з іншого – архангел Михаїл; по краях – золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках – золоті картуші з емблемами).

На великого розміру прапорі з фронтального боку зображено посередині двоголового орла з зірками над ним, з правого боку – Спасителя, що благословляє козаків на битву, із сімнадцятьма зірками навколо нього, з лівого – архистратига Михаїла з вогненным мечем у правиці. По краях прапора церковнослов'янськими літерами золотом зроблено напис: «Сіє знамя въ войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сделано коштом пехоты воюющей того жъ войска по Чорном морю, такожъ по рекам Днепру и Дунаю» [21, с. 20]. У нижній частині – великий військовий корабель трищогловий, дводечний, з каютними ілюмінаторами, двоярусною рубкою, 14 великими і 6 малими люками для морських гармат, низькою кормою, військовим прапором, якрним значком, трьома

високими щоглами для трьох вітрих, двома мотуззяними драбинами й трьома розпущеними прапорами на кожній із щогл. Решта прапорів належали окремим підрозділам запорозького війська.

Іще один прапор з цікавою історією. Його віднайшли в 1925 р. в с. Шпендівка. Ідентифікують як прапор Київського полку: «На жовтому полотнищі аплікацією з сукна яскраво-бурякового кольору з тонкою білою смужкою нашито хрест, навколо нього три зірки, під хрестом півмісяць ріжками догори, внизу над середнім фестонем п'ятираменна корона з хрестом посередині, а під нею шабля» [34, с. 17]. Він зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї.

Враховуючи історичну традицію розміщення гербів князів і гетьманів на бойових прапорах за часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського вважаємо доцільним звернути увагу на застосування цієї традиції в козацькому війську. Отже, традиція використання територіальних гербів, вживана в часи Великого князівства Литовського, була продовжена і в козацькому війську.

Дослідники вважають, що використання гербів у козацькому війську започаткував гетьман Б. Хмельницький. «Набуття Б. Хмельницьким ... герба мало, поряд з іншими перевагами, велике політичне значення. Після Богдана всі українські гетьмани мали власні герби, що було свідченням не лише високого суспільного становища, але й виявом особистої незалежності та непадлягості» [13, с. 37].

Важливість символіки для утвердження самодостатності української нації підтверджує той історичний факт, що ані польські, ані російські можновладці не бажали визнавати особисті герби більшості гетьманів і козацької старшини як офіційні відзнаки з огляду на їх представницьку, державницьку функцію.

Потребує окремих історичних досліджень важлива сторінка війська гетьманської держави – діяльність охотницького, або найманого війська, їх організація та символіка. Існування найманого

війська завбачалося Глухівськими договірними статтями. Воно комплектувалося з вільних верств населення (т. зв. охотників – звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу. За родами військо поділяли на піхотні (охочепіхотні або сердюцькі) і кінні (охочекомонні, або компанійські) полки різної чисельності, які відбували постійну службу і в мирний час їх не розпускали.

Безперечно, самотність охотницького війська позначилася на його символіці. Конкретних вказівок щодо найманської символіки кінця XVII ст. в джерелах не знаходимо. Доречним буде припустити, що спочатку прапори найманних полків не мали ані чітко регламентованої кількості, ані форм, кольорів чи зображень. Певний підсумок їхніх видозмін підбиває опис прапорів компанійського полку Андрія Ковбаси й сердюцького полку Гаврила Бурляя. Складено його було напередодні скасування в 1726 р. цих полків і відправлення їхніх прапорів у Сенат: «... компанейского Колбасина полку... три знамя камчатые желтые ветхие, в том числе одно знамя все избилось, только одно древо. На них чехлы габинные белые... Сердюкова Бурляева полку... четыре знамя кумачных красных посреди их кресты китайчатые лазоревые на них чехлы габинные белые, ветхие» [30, с. 118]. З тексту очевидно, що прапори не мали чітко визначеного терміну служби, їх використовували в частинах до цілковитого зношення. Прапори виготовляли з шовкової або бавовняної тканини. Вони мали спеціальні нагалища-покривці й у кожному полку були однотипними за своєю композицією, відрізняючись лише кольорами.

На зламі XVII – XVIII ст. клейноди охотницького війська уніфікуються, стаючи зовнішнім виявом його окремишнього статусу в збройних силах Гетьманщини. Водночас, варто нагадати, що в козацькому війську аналогічні процеси, пов'язані з уніфікацією символіки, розпочнуться дещо пізніше.

Проаналізувавши стиль козацьких прапорів XVII – XVIII ст. та їх символіку, дослідник В. Панченко [26, с. 108] стверджує,

що «уже за часів Богдана Хмельницького в символіці козацького прапорництва утверджуються два основні мотиви: 1) зображення хреста, часто в сполученні з півмісяцем, сонцем і зірками; 2) зображення християнських святих або їхніх атрибутів» [26, с. 112], а особливо архистратига Михаїла. Такі мотиви переважали до початку XVIII ст., коли під впливом бароко, що панував тоді як в українському мистецтві загалом, так і в геральдиці зокрема, композиція козацьких прапорів почала істотно ускладнюватися [26, с. 115].

Друга половина XVIII ст. стала для української козаччини добою розквіту власного прапорництва. «Використання геральдичних мотивів з поєднанням європейської і національної традицій, залучення до композицій прапорів символіки полкових, сотенних міст, збереження в емблематиці прапорів традиційних... зображень християнських святих, хреста, небесних світил – усе це в сумі сприяло витворенню особливого стилю козацької вексилології», – стверджує В. Панченко [26, с. 119].

Таким чином, історіографія символіки козацтва показує наявність достатніх історичних джерел та артефактів, що розкривають тему виникнення та розвитку вексилологічних традицій козацького війська в XVI – XVIII ст. Символіка Козацької держави, що знайшла відбиття в прапорах, пройшла складний шлях еволюції. Спочатку за основу були взяті геральдичні знаки польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Пізніше на козацьких прапорах з'являються російські, австрійські, турецькі державні символи. Наймаючи запорожців для воєнних походів, монархи дарували їм клейноди, які потім залишалися на Січі. Це етап використання символіки держав-протекторів. Під час Визвольної війни 1648–1654 рр. козацьке військо сформувало власне уявлення про символіку та кольори прапорів, використовувало прапори різної барви із зображенням зірок, хрестів, місяця, гетьманських або територіальних гербів.

Дослідивши прапори козацького війська, зробимо висновок, що розмаїтішими стали не тільки форма полотнища прапора, а й кольори. Домінуючим на прапорах є «класичний бойовий колір» – червоний або білий. Сказане стосується першої половини історії козацтва. Згодом до цих барв додаються й інші, що пояснюється збільшенням чисельності війська та розвитком методів управління ним. Найпопулярнішими стали білий, жовтий або золотий і синій чи блакитний кольори. Після ліквідації Запорозької Січі та скасування гетьманщини в 1764 р. й остаточного переходу українського козацтва під владу Росії у XVIII ст. замість козацької символіки застосовують символіку російського війська.

Отже, слід відзначити, що розвиток прапорництва українського козацтва об'єктивно залежав від суспільно-політичних процесів, які відбувалися на теренах України. Тісно пов'язаний із релігійними уподобаннями козацтва та культурними традиціями усього українського народу, в основі своєї відбиваючи традиції православія і споконвічного світосприйняття. Розквіт символіки козацького війська та її широке застосування базується як на воєнних, так і економічних досягненнях українського народу, на його культурі й традиціях, що сягають своїм корінням минулих епох. Символіка козацького війська – це духовне багатство українського народу.

Питання для самоперевірки

1. На яких традиціях базується прапорова символіка Козацької держави?
2. Які основні мотиви утверджуються в символіці козацького прапорництва?
3. Назвіть історичні джерела, у яких є згадки про прапори Війська Запорозького.
4. Які козацькі прапори зберігаються у Військовому музеї Швеції?

5. Опишіть «національний герб», коли і ким його запроваджено в прапорництві?
6. У чому полягає особливий стиль козацької вексилнології?

Література

1. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : книга статей про історичне буття українського козацтва / упоряд. О. Яремійчук ; наук. ред. Ю. Мицик. Київ : Веселка, 2009. 719 с.: іл.
2. Білокінь С. Погляньмо вглиб історії // Тернопіль. 1992. № 5–6.
3. Благодір О. Українські клейноди // Хроніка-2000. 1992. Вип. 1.
4. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я: короткий історичний нарис. Львів : Новий час, 2002. 98 с.
5. Величко С. Літопис : у 2 т. / пер. з книж. укр. мови ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 1991.
6. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. і пер. з пол. о. Юрія Мицика. 2-ге вид., доопрац. Київ : Вид. дім «Киево-Могил. акад.», 2009. 1006 с.
7. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? // Тернопіль. 1992. № 5–6.
8. Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Український історичний журнал. 1990. № 4.
9. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Вісті комбатанта. 1993. Ч. 1.
10. Гречило А. Про національний прапор // Тернопіль. 1992. № 5–6.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / ред. кол. П. С. Сохань (гол.) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. (Пам'ят. іст. думки України). Т. 9. Кн. 1. 1996.
12. Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. Київ, 2002.
13. Джеджула Ю., Замлинський В. Герби гетьманів України // Вісті комбатанта. 1992. Ч. 2.

14. Заметка о казацких знаменах // Киевская старина. 1890. № 10.
15. Замлинський В., Войцеховська В., Галаган В. Історія України в особах: IX – XVII ст. Київ, 1993.
16. Іванов В. Прапори козацьких полків // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927.
17. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. 1963. № 1.
18. Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська // Вісті : укр. військов. журн. 1964. Ч. 113.
19. Клейноди України : 3 історії державної і національної символіки : комплект з 33-х кольорових художніх листівок / авт. кол. : О. П. Білецький, К. Ю. Гломозда, В. Ф. Жмир та ін. Київ : Абрис, 1991.
20. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992.
21. Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі // Пам'ятки України. 1994. № 1–2.
22. Мицик Ю. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2000. Ч. 22.
23. Мицик Ю. Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2004. № 33.
24. Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : книга статей про історичне буття українського козацтва / упоряд. О. Яремійчук. Київ : Веселка, 2009.
25. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про Державний герб України // Наше минуле. 1918. С. 126. Передрук : Національна символіка. 2-ге вид. Київ, 1991.
26. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. // Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 2 (17).

27. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів. Стокгольм : Військовий музей Швеції. 143 с.
28. Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі // Народна армія. 2001. 2 квіт.
29. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2001. Ч. 24.
30. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 2 (5).
31. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть : монографія. Дніпродзержинськ : Вид. дім «Андрій», 2007. Кн. 2. : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / передм. Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. 2007. 415 с., [8] арк. схем.
32. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2010. 146 с.: іл.
33. Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Тернопіль. 1992. № 5–6.
34. Ярова Г. Козацький прапор XVII ст. // Пам'ятки України. 1989. № 6.

2.3. Прапорництво періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр.

Українська вексилнологія періоду Української революції та Визвольних змагань початку ХХ ст. є яскравим прикладом вагомої ролі та ідейної відповідності змісту символів тим ідеалам суспільства, які відстоюють у збройній боротьбі за державність. Одним із найважливіших наслідків Лютневої революції 1917 р.

в Російській імперії було пробудження національної свідомості народів. Водночас в Україні, із розгортанням національно-визвольного руху, відбувається формування власного війська. У російській армії поширюється рух за «українізацію», тобто виділення вояків української національності в окремі підрозділи та військові частини. До найвідоміших належать 1-й Український корпус Павла Скоропадського, полк ім. Костя Гордієнка Всеволода Петріва, 1-й український полк ім. Б. Хмельницького (Богданівський полк) Юрія Капкана, полк ім. П. Полуботка, полк І. Богуна, М. Грушевського, М. Залізняка й ін. Окрім зазначених вище українізованих формувань, існувала низка створених самочинно в тилу військових, а також добровольчих утворень. Ці новостворені військові підрозділи мали власні специфічні військові відзнаки для розпізнання їх з-поміж інших військових частин, зокрема – прапори.

Утім, черниці Флорівського монастиря м. Києва в березні 1917 р. виготовили прапор для 1-го українського полку ім. Б. Хмельницького із портретним зображенням гетьмана та рослинним орнаментом по краях. Цей прапор було вручено у Володимирівському соборі після його освячення. У листопаді 1917 р. майже на половині кораблів Чорноморського флоту й усіх чорноморських портах майорили українські прапори, що стало виявом піднесення української національної свідомості серед морських офіцерів і матросів [20, с. 76]. 29 квітня 1918 р. Севастопольська фортеця і флот під орудою адмірала Сабліна підняли українські прапори, які були встановлені Центральною Радою.

Значимо, що на початковому етапі Української революції процес творення української військової символіки загалом носив стихійний характер. Це стосувалося власне й прапорів і зародження українських вексилнологічних традицій. Проте, ця стихійність яскраво засвідчила відсутність спадкоємності символів Російської імперії при встановленні та впровадженні державної й військової символіки в українському війську. Аналізуючи умови офіційного

утвердження законом Української Народної Республіки від 18 січня 1918 р. державного прапора відзначаємо тенденцію наслідування історичних традицій українського державотворення й використання символіки [8].

В історіографічному значенні вагомим доробком у питанні символіки та її складової частини, що досліджує розвиток прапорництва – вексилнології є праці М. Битинського, А. Вовка, А. Гречила, В. Карпова, Р. Климкевича, В. Кравцевича-Роженецького, М. Мамчака, В. Січинського, В. Тарнавецького, В. Трембіцького, С. Шрамченка.

Зокрема, знавець української символіки М. Битинський ґрунтовно й розлого описав розвиток прапорництва в Україні з прадавніх часів до Визвольних змагань початку ХХ ст. Автор стверджує, що синьо-жовті або жовто-блакитні прапори виникли в козацьку епоху і отримали своє державницьке визнання в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського [1, с. 13]. За його спостереженням, червоний колір притаманний війську і символізує запеклість збройної боротьби та пам'ять про загиблих побратимів. В армії Української Народної Республіки таке полотнище отримали 3-тя Залізна і 6-та Стрілецька дивізії. [5, с. 11–15]. М. Битинський розглядає прапор війська не лише як засіб означення місця керівника чи роду зброї, а як символ непереможності. П. Тарнавецький розділяє думку про важливість цього символу для ведення боротьби за незалежність [14, с. 47].

Відомий дослідник геральдики А. Гречило відзначає, що в період національно-визвольної боротьби українського народу XVI – XVII ст. активно розвивалося прапорництво й емблематика, базовані на народному образотворчому та декоративному мистецтві. Досягнення цього періоду мали значний вплив на формування національної символіки в часи Української Народної Республіки [3, с. 51]. В. Карпов дослідив історичні передумови виникнення української військової символіки та їх вплив на процес

становлення й розвитку символіки незалежної України [7]. Автор стверджує, що за основу символічного означення держави та її війська взято символи, що використовували в історії українського народу як знаки утвердження національної окремішності та самобутності, споконвічного прагнення власної державності та владарювання [6, с. 4]. Ця теза має відношення і до періоду Української революції та Визвольних змагань.

У Тимчасовому законі про український державний флот від 14 січня 1918 р. наведено опис прапора Українського військового флоту: «полотнище у двох – жовтому і блакитному кольорах. На кряжу блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х ст.». На внутрішньому полі тризубця встановлено білий колір. Це найперше застосування тризуба в державній символіці [9, с. 24].

Весною 1918 р. Гетьманом усієї України Павлом Скоропадським було створено державну геральдично-прапорну комісію під юрисдикцією Міністерства морських справ, яка мала виготовити низку прапорів для українського морського флоту, армії, дипломатичної служби, гетьманського двору й інших державних установ.

Щодо офіційного затвердження військово-морської символіки, то гетьманом П. Скоропадським 15 липня 1918 р. було видано закон про уніформу для державного українського флоту, а 18 липня – закон про військово-морський прапор флоту [20, с. 90]. Уже в липні й вересні 1918 р. він затвердив два комплекти морських прапорів, а також прапори для армії та дипломатичної, консульської служби тощо [16, с. 2].

За основу військово-морського прапора Державного флоту України було взято прапор Лиманської козацької флотилії: на білому полотнищі синій хрест. За прикладом військово-морського прапорництва Великої Британії й Німеччини синій хрест мав біло-синю облямівку. Автор проекту прапора Юрій Нарбут розмістив у верхньому кряжу державний прапор із золотим тризубом, середній

зуб якого мав форму хреста. Також були опрацьовані й посадові прапори українського державного флоту: прапор міністра морських справ і прапор командувача флоту. Прапор міністра морських справ являв собою прапор флоту, на середину хреста якого було накладено якір у квадраті з білим полем. На прапорі командувача флоту на середину хреста накладено малинового кольору щит із зображенням на ньому святого архистратига Михаїла [9, с. 26].

Цей перший і оригінальний прапор Святослав Шрамченко, на той час ад'ютант міністра Військово-морського флоту, вивіз із Києва під час евакуації центральних установ. Прапор мандрував з ним дорогами України, Польщі, Німеччини, США. У 1955 р. Святослав Шрамченко передав реліквію Українському музеєві в Каліфорнії (м. Онтаріо). Нині прапор можна побачити в експозиції Визвольних змагань в Українському національному музеї в Чикаго (США).

Окремо доктор В. Трембіцький надав відомості про символіку літаків Армії УНР [15, с. 60]. Він відзначив, що 1919 р. було встановлено прапорні відзнаки синьо-жовтих кольорів, а також жовті тризуби на фюзеляжі та крилах. Після підписання Варшавського договору наприкінці квітня 1920 р. позначення на крилах уподібнене до польського у формі квадрата, поділеного на чотири менші в чотирикутнику з переминою кольорів – синьо-жовті вгорі, жовто-сині внизу.

Літаки Української Галицької армії (ЗУНР) мали до липня 1919 р. круглі знаки синьо-жовті – сині по краю, жовті по середині. Опісля позначення літаків відбувалося так само, як в Армії УНР. У 1918 р. гідроплани Чорноморського флоту мали синьо-жовті кружки з білими серединками та синіми якорями по центру.

Як пише дослідник Михайло Ковальчук [11, с. 145], в історичній літературі сформувався певний стереотип стосовно того, що в Армії УНР прапори єдиного зразка було запроваджено лише в 1920 р., на завершальному етапі Визвольної війни. Однак, виявлений ним у Центральному державному архіві вищих органів влади

та управління України документ – наказ військам Дієвої армії ч. 323 від 30 липня 1919 р. [18, арк. 119–119 зв.], свідчить, що командування Армії УНР запровадило з цього часу в частинах однотипні стяги.

Стяги Штабу Дієвої армії УНР і штабів груп військ являли собою національний прапор, полотнища «стягів» штабів (управління) дивізій і бригад, полків, а також технічних, кінних, авіаційних частин і підрозділів мали кольори відповідних родів зброї, встановлених наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276. Цю систему прапорів доповнив «стяг» для позначення місця розташування «бойового авіаційного отряду», яких станом на 16 серпня 1919 р. було три і в них налічувалося 12 літаків [19, с. 149].

В обставинах тієї війни далеко не всі розпорядження й накази вдавалося виконувати, та все ж у мемуарній літературі є згадки про прапори 2-ї Волинської дивізії та 2-го Переяславського кінного полку Дієвої армії УНР восени 1919 р., опис яких загалом відповідає положенням наказу. Документальне підтвердження функціонування запровадженої системи та її розвитку подає історик Андрій Руккас [12, с. 142], який проаналізував текст документа з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про опис значків для лінійних 1-ї сотні 10-го куреня й кулеметної команди 12-го куреня 4-ї (з 9 червня 1920 р. – 7-ї) стрілецької бригади. Обидва значки на них мають форму прямокутника з вирізом у вигляді «ластівчиного хвоста» з правого боку. Перший значок – білий з вертикальним червоним паском посередині (очевидно, кількість пасків відповідала номеру сотні в курені або чоти в технічній сотні), другий – розділений вертикально на дві частини, серед яких ліва ширша (приблизно 2/3 ширини значка) має зелений колір, а права вузла – чорний [12, с. 143].

На прикладі Дієвої Армії УНР, у серпні 1919 р. в Галицькій Армії було також запроваджено систему прапорів для позначення місця розташування органів військового управління [19, с. 149]. Відповідно до § 2 Наказу Військам від 22 серпня 1919 р. ч. 126 місця

постоїв вищих команд належало позначати т. зв. «командними хоругвами» [19, с. 150]. «Командну хоругву» Начальної Команди Галицької Армії (НКГА) встановлювали синьо-жовту, розміром 50x75 см, з тризубом посередині. Такі самі «командні хоругви» отримали Команда Етапу Армії та команди корпусів, але посередині мало бути розміщено літеру «Е» або номер корпусу римськими цифрами. Для команд бригад «командні хоругви» встановлювали аналогічного розміру, але трикутної форми, з номерами, виконаними арабськими цифрами (для кінної бригади: «К.I.»). Тризуб, літеру «Е» та цифри виготовленні з чорної матерії.

Отже, як і «стяги» Дієвої Армії УНР, «командні хоругви» Галицької Армії мали суто розпізнавальне значення. Система «командних хоругв» була значно простішою, ніж система «стягів». Встановлення двох видів «командних хоругв» (прямокутна та трикутна), мабуть, переслідувало мету полегшення розпізнавання. Варто відмітити послідовність у використанні державних символів – на «командній хоругві» НКГА розміщували зображення Тризуба, у вигляді Тризуба був і нарукавний знак приналежності до цього органу військового управління, запроваджений Наказом Військам від 14 червня 1919 р. ч. 129 [19, с. 151].

Привертає на себе увагу той факт, що всі «командні хоругви» Галицької Армії були синьо-жовті, тоді як «стяги» Штабу Дієвої Армії УНР і штабів груп військ – блакитно-жовті. Причиною таких розбіжностей є особливості розвитку державної символіки УНР та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР, наприкінці січня 1919 р. – Західна Область УНР).

Тож, «командні хоругви», за Наказом Військам від 22 серпня 1919 р. ч. 126, відбивали особливості структури Галицької армії та її символіки, їхня система суттєво відрізнялася від системи «стягів», установлені в Дієвій армії УНР Наказом ВДА УНР від 30 липня 1919 р. ч. 323 [19, с. 153]. Порівняння «командних хоругв» Галицької армії зі «стягами» Дієвої армії УНР засвідчує існування розбіжно-

стей у визначенні національних кольорів, що має важливе значення в справі дослідження української державної та військової символіки 1917–1920 рр.

У листопаді 1921 р. систему стягів штабів, частин і підрозділів Армії УНР Наказом Головної команди Військ УНР було змінено. Дослідник А. Руккас [13, с. 113] доводить, що це зумовлювалося переходом українського війська, яке тоді перебувало в польських таборах для інтернованих, на нову систему організації, а також остаточним упорядкуванням назв і нумерації частин.

Основні принципи, покладені в основу нової системи стягів, залишилися загалом незмінними. Як і раніше, піхоту символізував блакитний колір, кінноту – жовтий, артилерію – червоний, технічні війська – чорний, кулеметні підрозділи – малиновий, запасні частини – коричневий. Водночас на відміну від попередніх, нові стяги виглядали простішими й одноманітнішими – було скасовано кольорові ромби (окрім кінної артилерії), що певною мірою наслідували стару російську традицію, усі з'єднання й частини відрізнялися виключно комбінацією чисел, літер і спеціальних знаків родів військ, а несамотійні підрозділи – додатково ще сторчковими стрічками. Здебільшого стяги були прямокутними, вирізи у вигляді «ластівчиного хвоста» дістали тільки стяги окремих сотень.

Стяги виконували суто розпізнавальну функцію і не мали значення бойових прапорів військових частин. Утім, як свідчать спогади А. Марущенка-Богдановського, цитовані М. Ковальчуком, в 2-му кінному Переяславському полку спробували пристосувати «стяг» до ролі бойового прапора військової частини шляхом збільшення розмірів та розміщення додаткових зображень і написів [11, с. 146].

З дослідження дізнаємося, що на початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових формацій прапорами в розумінні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні, спонтанно вживали

жовто-блакитний прапор, що скоріше було ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом.

Найстаріший прапор Армії УНР заснований у військовій частині, що була розташована в Москві. Він був темно-червоного кольору із зображенням запорожця (козака з мушкетом) і козацьких атрибутів. Згодом прапор потрапив до України в 4-й полк січових стрільців, які додали до нього білі стрічки з написом «полк С.С.», а потім Юнацькою спільною школою [2, с. 824].

На розкішно розшитих прапорах Синьої дивізії були зображені св. Покрова (на прапорі Дорошенківського полку), герби України, хрести українського степового типу із козацькими атрибутами – сонцем, місяцем, зорями. Запорозька дивізія мала великий синій прапор із зображенням золотого тризуба, Черношличний полк – прапор на зразок козацьких полкових хоругв зі скошеним зверху зовнішнім краєм із зображенням черепа та перехрещених кісток і написом «Україна або смерть», 4-й кінний полк – прапор із зображенням св. архистратига Михаїла [4, с. 20].

Уже останній Уряд УНР зробив спробу встановити єдиний зразок військового прапора для дивізій – малинового кольору полотнище, у крижі якого розміщено жовто-блакитний прапор із золотим тризубом. У центрі полотнища напис «У.Н.Р.», зверху – назва дивізії. На зворотному боці полотнища напис «За визволення України». Прапор прикрашали дві жовто-блакитні стрічки, зав'язані бантом біля наверх. Наверх являло собою державу, на якій стоїть тризуб. Такий прапор отримали 3-тя Залізна дивізія (з жовто-блакитними стрічками) і 6-та Січова дивізія (з малиновими стрічками) Армії УНР [7]. Українська галицька армія використовувала жовто-блакитний прапор і прапор Українських січових стрільців – сине полотнище з образом св. архистратига Михаїла.

Заслугове на увагу публікація Ю. Мицика [10, с. 9], де автор наводить цікаві дані з історії прапора Українських січових стрільців [17, обкл.] доби відродження Української держави,

насамперед ЗУНР в 1918 р. В особистому архіві Івана Боберського в Канаді (1873–1947 рр.), котрий відзначився як теоретик сокільсько-січового руху й активний діяч Західно-Української Народної Республіки, Ю. Мицик ознайомився з його щоденником. У ньому, зокрема, занотовано інформацію щодо одностроїв, емблем і символіки УСС, а пізніше ЗУНР, у тому числі подано опис прапора усусів: «Один бік прапора червоний, другий синій. На червоному підложжі Архангел Михайло, з великанськими крилами, піднесеними вгору, які надають його постаті силу й розмах. У лівій руці він держить щит, на якому видно лева, повернутого в правий бік видця. У правій руці він тримає меч, задержаний у долині в цій хвилині, коли має підвестись до удару... На синім боці прапора зелений лавровий вінець з написом посередині «У.С.С.1914». До прапора додано багрянчу стрічку з золотим написом: «Українським січовим стрільцям – жіноцтво» [10, с. 9]. Прапор виготовлено львівськими робітницями.

Бойовим прапором корпусів і бригад Галицької армії став державний синьо-жовтий прапор, що свідчить про сталість традицій державницької символіки на теренах Галичини.

Процес символічного означення державності доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. супроводжувався прийняттям низки рішень Уряду спрямованих на запровадження військових прапорів. На початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових утворень прапорами в значенні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні, спонтанно вживали жовто-блакитний прапор, який точніше був ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом. З плином часу опрацьовано систему стягів для Армії УНР. У Галицькій армії запроваджено систему командних хоругв для позначення місця розташування органів військового управління. Стяги Армії УНР та командні хоругви Галицької армії мали суто розпізнавальне значення. Тільки на завершальному етапі

Визвольних змагань було запроваджено зразок єдиного військового прапора в значенні Бойового прапора військової частини.

Таким чином, у період Української революції та Визвольних змагань за державність України символіка розвинулася від простої форми до загалом завершеного комплексу військового прапорництва, вінцем якого є прапор військової частини єдиного зразка.

Питання для самоперевірки

1. Які прапори використовували для означення національної та державної приналежності?
2. Опишіть прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії?
3. Назвіть прапори, які відомі в історії Визвольних змагань.
4. Яка вексилологічна традиція є домінуючою в Галичині?
5. Визначте різницю між стягом, прапором і командною хоругвою.
6. Який порядок кольорів державного прапора?

Література

1. Битинський М. Українські військові прапори та корогви : історичний нарис // Вісті : український військовий журнал. 1963. Ч. 109; Ч. 111.
2. Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань // Історія українського війська (1917–1995) / упор. Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996.
3. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Вісті комбатанта. 1993. Ч. 1.
4. Карпов В. Військові прапори України. Київ : Укр. хата, 2007. 56 с.; іл.
5. Карпов В. Реставрація бойового прапора Армії Української Народної Республіки // Музеї та реставрація в контексті збере-

ження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Київ : НАКККіМ, 2016.

6. Карпов В. В. Українська державність в символічному означенні // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія : наук. журнал. Київ : НАКККіМ, 2017. № 2.
7. Карпов В. В. Українська звитяга в символах. Київ : Вид-ць О. Філюк, 2016. 421 с.; іл.
8. Карпов В. В. Вексилологічні традиції у символіці війська Козацької держави (XVI – XVIII ст.) // Вісник Нац. акад. керів. кадрів культ. і мистецтва : наук. журн. Київ : Міленіум, 2015. № 3. С. 39–48.
9. Мамчак М. Військово-морська символіка України. Снятин : Прут Принт, 2009. 72 с.: іл. + 20 с. вкл.
10. Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2002. Ч. 27.
11. Наказ командування Армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919) / вступ. сл. й публ. М. Ковальчука ; мал. Т. Штика) // Військово-історичний альманах. 2006. Ч. 1. (12).
12. Руккас А. «Напрямоківі» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. // Військово-історичний альманах. 2007. Ч. 2. (15).
13. Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. / вступ. сл. й публ. А. Руккаса // Військово-історичний альманах. 2007. Ч. 1. (14).
14. Тарнавецький П. Символ прапора. // Вісті : український військовий журнал. 1962. Ч. 105.
15. Трембіцький В., Вовк А. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора // Вісті комбатанта. 1984. Ч. 3.
16. Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 1993. Ч. 4.

17. Українські Січові Стрільці. 1914–1920. 3-тє вид. Монреаль, 1955. 210 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3172. Оп. 5. Спр. 2.
19. Чмир М. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) // Військово-історичний альманах. 2006. Ч. 2. (13).
20. Штик Т. Кораблі української флоти (1917–1918 рр.) // Військово-історичний альманах. 2001. Ч. 2. (3).

2.4. Вексилнологія незалежної Української держави

Згідно з Конституцією України, державними символами України є Державний прапор України, Державний герб України і Державний гімн України [9]. Державний прапор України – це стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. У Конституції визначено, що Державний герб України містить великий і малий Державні Герби України. Згідно з положеннями Конституції великий Державний герб України встановлюється з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорозького, а головним елементом його є Знак Княжої Держави Володимира Великого, що і є малим Державним гербом України [1; 7; 13–16; 19; 21; 22; 24; 26]. Безперечно, ці державні символи є основою утворення усієї системи символіки суспільного життя країни.

Законодавчо вирішеним відповідно до Конституції України є лише питання Державного Гімну України. Президентом України Л. Кучмою 6 березня 2003 р. було підписано прийнятий Верховною Радою України закон «Про Державний Гімн України». Офіційно його музичну редакцію ухвалено Верховною Радою України 5 січня

1992 р. Відповідно до норми ст. 20 Конституції України За цим законом Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
 Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
 Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
 Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Приспів:
 Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
 І покажем, що ми браття, козацького роду».

Обидва славетні сини України – автор слів українського державного гімну, видатний український учений, етнограф, фольклорист Павло Платонович Чубинський та автор музики до гімну України Михайло Михайлович Вербицький написали не прості слова і музику до пісні, а створили нашу духовну зброю, національний, державний символ незалежної України. Його виконують під час урочистостей і під час збройного захисту нашої держави, його співають патріоти та навіть малюки в дитячих садочках. Священні слова Державного гімну увійшли в душу й тіло кожного українця.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлені законом, що прийнятий не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Відсутність такого закону стосовно Державного прапора України та Державного герба України свідчить, що процес розробки зовнішніх атрибутів держави ще не відбувся, а отже, державотворчий процес у цій частині не завершено [8].

Аналізуючи умови утвердження Державного прапора України, слід відзначити тенденцію наслідування історичних традицій державотворення й використання символіки. Визначальними

у розвитку української символіки були події, пов'язані з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. Створена у травні 1848 р. у Львові перша українська громадсько-політична організація – Головна Руська Рада – ініціювала прийняти за національну символіку галицьких українців традиційний синьо-жовтий прапор і герб – жовтий (золотий) лев на синьому полі, що спинається на скелю, і закликала український народ до створення загонів національної гвардії – «народної стражі» [3; 6].

У період національно-визвольної боротьби українського народу XVI – XVII ст. активно розвивалося прапорництво й емблематика, базовані на народному образотворчому та декоративному мистецтві. Досягнення цього періоду мали значний вплив і на пізніше формування національної символіки – і в часи Української Народної Республіки початку XX ст., і при становленні незалежної України наприкінці цього століття [5, с. 51].

У період Центральної Ради використовували як жовто-блакитні, так і блакитно-жовті прапори, але переважали жовто-блакитні. У часи Української Держави гетьмана П. Скоропадського відбулася зміна порядку кольорів на блакитно-жовтий [4, с. 10–11], а в роки Директорії та ЗУНР використовували «за інерцією» блакитно-жовті чи синьо-жовті прапори. Загалом поширенню національних прапорів в Україні «значно сприяло, – вважає А. Гречило – візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення, як «блакитне небо і жовтий лан пшениці» [4, с. 10–11]. Хоча сучасний прапор України визначений чинним законодавством як «синьо-жовтий».

Знавець української символіки М. Битинський ґрунтовно й розлого описує розвиток прапорництва в Україні з прадавніх часів до середньовіччя та козацтва і від козацтва до Визвольних змагань початку XX ст. Зокрема, він стверджує, що синьо-жовті або жовто-блакитні прапори виникають у козацьку епоху й отри-

мують своє державницьке визнання в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського [2, ч. 109, с. 13]. Червоний колір притаманний війську та символізує запеклість збройної боротьби та пам'ять про загиблих побратимів, його широко вживали в часи Київської Русі, а також козаки. В армії Української Народної Республіки таке полотнище мали 3-тя Залізна і 6-та Стрілецька дивізії. М. Битинський розглядає прапор війська не лише як засіб означення місця керівника чи роду зброї, а і як символ непереможності. П. Тарнавецький поділяє думку про важливість цього символу для ведення боротьби за незалежність [20, с. 47].

Доктор В. Трембіцький разом із дослідником А. Вовком порушують питання визначення кольорів українського національного та державного прапора [23, с. 41], що продиктовано потребою усталення барв через уживання різних відтінків жовтої – від «цитринової до сильної жовтої або блідо-помаранчевої» та синьої – від «дуже блілого відтінку до темного чи глибокого». Вони відзначають, що над проблемами визначення й усталення кольорів історичних прапорів України працювали в минулому дослідники української символіки доктор Р. Климкевич і професор В. Січинський.

У Галицько-Волинському князівстві побутувало зображення золотого лева на блакитному полі щита [25]. Офіційно ці барви стали державними з 18 січня 1918 р. від дня встановлення законом Української Народної Республіки державного прапора.

Отже, утвердження 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради України, як Державного прапора України національного прапора із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів є закономірним явищем, що має історичні витоки і символізує процес державного утвердження української нації.

Важливим складником системи прапорництва є прапори державних відомств, а особливо військових формувань, до яких відносять Збройні сили України, Національну гвардію України, Державну прикордонну службу, Службу безпеки України та ін.

Розрізняють прапори служб та посадові прапори, тобто прапори керівників цих служб.

У Збройних силах України є їх прапор, а також прапори видів Збройних Сил, Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних сил України. Прапори Сухопутних військ, Повітряних сил мають у центрі зображення відповідних емблем-символів. Для прапора Сухопутних військ підібрано малиновий колір, Повітряних сил – блакитний. Прапор Повітряних сил Збройних Сил України являє собою прямокутне полотнище блакитного кольору. У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Повітряних сил Збройних сил України – прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, у центрі якого на круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на стилізовані зображення меча вістрям угору на вертикальних сторонах хреста, двох крил на горизонтальних сторонах хреста.

Для ВМС залишено традиційний військово-морський прапор, який затвердив у липні 1918 р. гетьман П. Скоропадський. Міністром оборони України генералом армії України О. Кузьмуком були затверджені посадові прапори і прапори різноманітних служб Військово-Морських сил України. Вони створюють цілісну систему прапорів Військово-Морських сил України як окремого виду Збройних сил.

Особливе місце в системі відомчих прапорів займає Бойовий прапор військової частини, який має окремий порядок його вручення, утримання й зберігання, визначений Статутом внутрішньої служби Збройних сил України [8]. Перший український Бойовий прапор військової частини був вручений 1 червня 1994 р. 1-й аеромобільній дивізії. Другий – 1 вересня 1994 р. Академії Збройних сил України. Усього в 1994 р. вручено 10 бойових прапорів: Київському військовому інституту управління та зв'язку, Київському інституту сухопутних військ, Київському інституту військо-

во-повітряних сил, Київському військово-воєнному ліцею, 169-му окружному навчальному центру підготовки молодших спеціалістів, 95-му навчальному центру, Севастопольському військово-морському інституту, Харківському військовому університеті.

Указом Президента України затверджено опис і малюнок базового зразка Бойового прапора військової частини (з'єднання) Збройних сил України. В указі зазначено, що Бойовий прапор військової частини Збройних сил України використовувати відповідно до вимог статутів Збройних сил України, а зображення Бойового прапора військової частини Збройних сил України розмішувати на бланку Грамоти Президента України, яку видають військовій частині під час вручення Бойового прапора.

Бойовий прапор військової частини Збройних сил України являє собою квадратне полотнище малинового кольору розміром 130x130 см із запасом для прикріплення до древка. На лицьовій стороні в центрі зображено емблему Збройних сил України, вміщену на тлі золотих променів, які по три розходяться від центра між сторонами емблеми (хреста). На променях міститься зображення вінків з листя й кетягів калини, у центрі яких – емблема виду Збройних сил України, до якого належить військова частина.

Полотнище по периметру має лиштву, обшиту золотим кантом. У верхній частині лиштви – напис «За Україну», у нижній – «За її волю». Права та ліва частини лиштви прикрашені орнаментом у вигляді зображення листя й кетягів калини. У кутах Бойового прапора в обшитих по периметру золотим кантом квадратах розміщено зображення прямих рівносторонніх хрестів із розбіжними сторонами. На зворотній стороні Бойового прапора в центрі – напис повної назви військової частини (з'єднання), якій вручають Бойовий прапор [8].

Зворотний бік Бойового прапора прикрашений по периметру лиштвою з орнаментом у вигляді зображення листя й кетягів калини. У кутах розміщено емблему роду військ, до якого

належить військова частина. Усі зображення та написи на полотнищі Бойового прапора виконані золотим шитвом. Вільні його сторони прикрашені золотою бахромою.

Древко прапора дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка стрілоподібна з жовтого металу, на якій розміщено рельєфне зображення емблеми Збройних сил України. До трубки верхівки прикріплено тасьму, кінці якої прикрашені китицями. Тасьму та китиці сплетено з ниток жовтого і синього кольорів. Головки прапорних цвяхів – жовтого металу. Підток древка з жовтого металу у вигляді зрізаного конуса.

5 грудня 2001 р. з нагоди 10-річчя Збройних сил України Президент України Л. Д. Кучма вручив штандарти Міністрові оборони України генералу армії України В. Шкідченку та начальникові Генерального штабу Збройних сил України генерал-полковнику П. Шуляку.

Штандарти найвищих посадових осіб Збройних сил України мають квадратну форму й прикрашені золотими торочками. Штандарти Міністра оборони й начальника Генерального штабу малинового кольору з відповідними емблемами в центрі. Полотнище штандарта Міністра оборони прикрашене також золотою рамкою, з орнаментами у вигляді стилізованих гілок калини й козацькими хрестами по кутах. Передбачено кріплення до древків металевих скоб з вигравіюваними військовими званнями, прізвищами й ініціалами, датами перебування тієї чи іншої особи на відповідній посаді. Верхівка древка має краплеподібну форму, у центрі її – емблема Збройних сил України.

Колір штандарта командувача виду Збройних сил відповідає кольору прапора цього виду, а в його центрі вміщено відповідну емблему. Для кращого візуального сприйняття на штандарті командувача Військово-Морських сил колір якорів замінено із золотого на чорний.

Загалом, слід відзначити, що при опрацюванні символів держави за основу було взято символи, що використовувалися в історії

українського народу як знаки утвердження національної окремішності й самобутності, споконвічного прагнення власної державності та владарювання на своїй землі вільній. Законодавча невирішеність державного прапора та герба є ознакою культурологічної кризи – протиставлення культурних цінностей базованих на радянських і російських традиціях і споконвічних національних устремлень.

Питання для самоконтролю

1. У період національно-визвольної боротьби українського народу XVI – XVII ст. активно розвивалося прапорництво й емблематика, базовані на народному образотворчому та декоративному мистецтві. Наведіть приклади.
2. Яким нормативним актом встановлено використання в Україні державного прапора?
3. Які атрибути становлять систему державних символів України?
4. Які дослідники вивчали традиції української вексилології?
5. Що є визначальним у розвитку української вексилології під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії?
6. Розкрийте систему прапорів державних військових формувань України та посадових штандартів.

Література

1. Белов О., Шаповал Г. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 264 с.: іл.
2. Битинський М. Українські військові прапори та корогви : історичний нарис // Вісті : український військовий журнал. 1963. Ч. 109; Ч. 111.

3. Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 1998. Ч. 16. С. 1–2.
4. Гречило А. Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917–1920 рр. // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2006. Ч. 40.
5. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва // Вісті комбатанта. 1993. Ч. 1.
6. Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів : Ін-т укр. археографії ім. М. С. Грушевського НАН України ; Українське геральдичне товариство, 2010. 280 с.
7. Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий Герб нашої держави // Військово-історичний альманах. 2001. Ч. 1. (2).
8. Карпов В. В. Українська звитяга в символах. Київ : Видавець О. Філюк, 2016.
9. Конституція України : вид. офіц. Київ : Мін-во юстиції України. 2006. 24 с.
10. Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої Дивізії // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2001. Ч. 23.
11. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Київ, 1992.
12. Мицик Ю. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2000. № 20.
13. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про Державний герб України // Наше минуле. 1918. С. 126. Передрук : Національна символіка. 2-ге вид. Київ, 1991. (Б-ка журн. «Пам'ятки України»; кн. 1). С. 26.
14. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого / вступ. сл. Б. З. Якимовича ; худ. оформл. О. В. Коваля. Київ : Веселка, 1991. 47 с.: іл.
15. Портнов А. Про найповніше коріння Тризуба в Україні // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 1998. Ч. 14.

16. Постанова Верховної Ради України «Про Державний Герб України» // Відом. Верховної Ради України. 1992. № 40. Ст. 592.
17. Савчук Ю. 8 Березня – це наше свято! : погляд на березневі свята крізь призму української геральдики // Політика і культура. 2000. № 8 (43).
18. Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // 8-я Всерос. нумизматич. конф. Москва, 2000.
19. Скотинський Т. Український герб та прапор. Львів, 1935.
20. Тарнавецький П. Символ прапора // Вісті : український військовий журнал. 1962. Ч. 105.
21. Томашівський С. Український національний герб // Неділя. 1912. 29 верес.
22. Трємбіцький В. Історичні та правні основи українського державного герба // Правничий вісн. Нью-Йорк, 1971. Кн. 3.
23. Трємбіцький В., Вовк А. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора // Вісті комбатанта. 1984. Ч. 3.
24. Трємбіцький В. Проблема хреста в сучасному державному гербі України // Вісті комбатанта. 1986. Ч. 1.
25. Трєневич П. О. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Твердиня, 2011. 192 с.; іл. (Серія «Пантеон»).
26. Якимович Б. У глибину віків // Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого / вступ. сл. Б. З. Якимовича ; худ. оформл. О. В. Коваля. Київ : Веселка, 1991.

РОЗДІЛ 3

Українська державна фалеристична традиція

3.1. Фалеристичні традиції Української Народної Республіки

Вагомість фалеристичних традицій Української Народної Республіки полягає в тому, що на прикладі та за її зразком розроблялися нагородні системи держави та військових формувань уже незалежної України. Вплив фалеристичної традиції УНР був визначальним при опрацюванні нагородної системи України. Система нагород України вибудовувалася на вагомому історичному підґрунті, повертаючи до життя фалеристичні традиції українського народу.

Уперше питання нагородної спадщини України системно досліджено колективом авторів під керівництвом Д. Табачника [7]. Це перше наукове та системне дослідження з фалеристики в Україні, яке і сьогодні є підґрунтям та орієнтиром для дослідників історії, послугувало основою іншого видання з історії української фалеристики [12].

На основі колекції Львівського історичного музею українських відзнак і нагород громадських, спортивних, просвітніх, релігійних товариств та організацій середини XIX – першої половини

XX ст., Легіону Українських Січових Стрільців, Збройних сил Української Народної Республіки, Української Галицької Армії, українських військових формувань періоду Другої світової війни О. Круковським і С. Пахолко було підготовлене ґрунтовне видання з української фалеристики [5]. Це видання є ще однією спробою в історичній науці простежити процес становлення та розвитку української фалеристики.

Важливим для розвитку теорії фалеристики є видання В. Кравцевича-Рожнецького про українські військові відзнаки першої половини XX ст. [4]. Книга побудована на глибокому знанні Володимиром Яковлевичем Кравцевичем-Рожнецьким проблеми розвитку нагород та історії питання. Саме цим вона цінна та вирізняється з усієї низки опублікованих видань.

У монографії В. Вороніна, на основі дослідження великої кількості архівних джерел, значна частина яких вперше введена до наукового обігу, нагородну систему України розглянуто як цілісну, таку що розвивалася в різних конкретно-історичних умовах на тлі політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства [1].

Отже, дослідники приділили значну увагу питанню зародження української фалеристичної традиції, а період Визвольних змагань 1917–1921 рр. розглянуто як першооснову цього процесу. Під час Визвольних змагань в Україні відбулося чимало видатних військових подій, захисники державної незалежності виявили багато прикладів героїства й відваги. Але майже не існувало ніяких нагород і привілеїв, які достойно відзначили б подвиги борців за самостійну Україну. Для них найкращою й найбільшою нагородою могла бути тільки незалежна та соборна вільна Україна. Однак, не можна стверджувати, що зовсім не було власне самих нагород.

На основі вивчення історії розроблення й упровадження одностроїв Української армії за доби Визвольних змагань можна виділити три етапи процесу опрацювання й вироблення державної

та військової символіки. Перший – це період Центральної Ради з 20 листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Зміни у військовій формі були незначні, проте заслуга першої української влади в тому, що було зроблено дуже важливий і відповідальний крок щодо створення однострою власної української за характером армії. Оцінюючи зроблене на цьому етапі, варто враховувати складну минулу військово-політичну й економічну ситуацію, стан країни, а також те, що армія створювалась на міліційній основі.

На другому етапі – у період Гетьманату П. Скоропадського з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. було здійснено основну роботу щодо створення однострою для Української армії, зокрема встановлено українську кокарду, погони, започатковано розроблення польової форми, запроваджено спеціальну форму для корпусів, дивізій Української армії, а також штабу і конвою гетьмана. За повідомленням В. Вороніна у цей період і були закладені наукові та практичні основи української фалеристики [1].

Період Української Народної Республіки (кінець 1918–1920 рр.) – це третій, завершальний етап. Тоді військова форма Української армії зазнала значних змін: на нові замінені знаки розрізнення, встановлені за Гетьманату, закінчено розроблення похідної форми й уодноманітнення її до загального військового зразка тощо. Водночас систематизовано ранги Української армії, знайдено українські відповідники до військових звань. Також особливістю цього періоду є опрацювання військових нагород і впровадження Бойових прапорів у практику військової діяльності [3, с. 54].

У цей період в Українській армії практикувалося відзначення військових частин за досягнуті успіхи у виконанні бойових завдань. Це могло бути оголошення в наказі подяки, щирої подяки або зарахування довічно до складу армії, як це сталося з Хмельницьким, Дорошенківським, імені Наливайка і Першим Республіканським полками, котрі були навечно зараховані до складу Запорозької бригади. Подяками відзначалися такі військові частини,

як Кіш Слобідської України під керівництвом С. Петлюри, загін генерала Присовського, частини Сарненської і Житомирської груп військ УНР.

Окрім подяк, частини у певних випадках нагороджували різними відзнаками. Гетьман П. Скоропадський у листопаді 1918 р. оголосив 2-му Запорозькому пішому полку подяку за мужність у захисті кордонів Української держави, і разом з тим увів почесну полкову відзнаку. Командирові полку отаманові Болбочану було присвоєно звання полковника. Такий вид заохочення як присвоєння звання рангом вище не одноразово зустрічається в історії армії УНР [2, с. 36]. Свої відзнаки мали 3-тя Залізна стрілецька дивізія, 6-та Стрілецька дивізія, Спільна юнацька школа, Інструкторська школа старшин Армії УНР.

Важливість створення державної нагородної системи розуміли і керівники Директорії. 24 січня 1919 р. «іменем Української Народної Республіки» вони затвердили ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про утворення відзнак «Республіка» та «Слава України» [10, с. 61]. Фактично це були перші офіційні державні нагороди України, які встановлювали на пам'ять боротьби з гетьманським урядом Скоропадського. Право носити ці «зовнішні відзнаки» надавалося всім, «хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі».

Відзнака «Республіка» була двох ступенів, і нею нагороджували тих громадян України, «котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, так і за весь час відродження УНР». Відзнака являла собою хрест, нижня частина якого була довша за інші. Через середину хреста з боків пропускалися навхрест дві шаблі з білого металу. Стрічка для надівання хреста була наполовину жовтою, наполовину блакитною.

Відзнака «Слава України», також була двох ступенів. Встановити відзнаку «Слава України» для «тих старшин і козаків, котрі особливо відзначились своєю працею по відродженню України не тільки в останній боротьбі, а і за весь час відродження УНР».

Розробка українських військових нагород відбувалася протягом тривалого часу. У квітні 1919 р. на розгляд були представлені проекти медалей «Січ», «Запорозька Січ», «Запоріжжя», «Вільна Україна», «Воля», «Воля і Слава», «Переможець», «Святого Архистратига Михайла» чотирьох ступенів. Нагороджувати ними передбачалося за «відмінні військові вчинки», а саме: «хто з вояків муштрової частини відзначився блискавичним і сміливим виконанням свого обов'язку в бою в умовах виключної ваги; ...хто з вояків, виконуючи необхідні для успіху бою допоміжні обов'язки з провадження гарматного, кулеметного чи рушничного вогню або для підтримання зв'язку між частинами військ, виявить при виконанні цих обов'язків видатну саможертвність».

У червні 1919 р. зазначені вище проекти медалей заміняли проектом однієї бойової медалі «Відвага». Її встановили для нагородження вояків усіх рангів за виявлені ними у воєнний час вчинки хоробрості й мужності. Медаллю «Відвага» могли нагороджувати і невійськові особи «які, беручи участь в боях з ворогом, виявлять свою надзвичайну мужність і хоробрість».

Головним мотивом встановлення бойових медалей було те, що не всі з тих, хто вчинив видатний військовий подвиг, відповідав артикулам статуту відзнаки «Республіка». З огляду на це в липні 1919 р. був запропонований проект бойової медалі «Республіка» чотирьох ступенів.

В основу розробки ескізу медалі закладено ідею поступового переходу від восьмигранного «багатокутника», що відповідає четвертому ступеню, до хреста з широкими кінцями – відповідно до першого ступеня. Перший і другий ступені медалі рекомендовано виготовляти з заліза, покритого нікелем, а інші – з бронзи. У середині хреста вміщено вінок із лаврового листа, перев'язаний у чотирьох протилежних кінцях стрічками навхрест. У центрі вінка вміщено герб УНР, а навколо нього напис: «Хороброму лицареві рідного краю» [11].

За словами колишнього військового міністра генерала В. М. Петріва, «бойові українські хрести» були затверджені та замовлені для виготовлення в Німеччині. Малюнки хрестів за повідомленням начальника Наказового відділу Військового Міністерства підполковника Нестеренка були надруковані 10 листопада 1919 р. в журналі «Прапор України». Стан громадянської війни в Україні не дав змоги виготовити і на практиці здійснити нагородження цими бойовими відзнаками.

Водночас із встановленням відзнак «Слава України» і «Республіка» постановою Ради Міністрів від 10 січня 1919 р. заборонялося носити на території Української Народної Республіки «як орденські, так і інші зовнішні відзнаки колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського Хреста та Георгіївської зброї».

Пізніше, 1920 р. було розроблено положення, за яким військовослужбовцям не дозволялося носити відзнаки, хрести і дукачі колишньої російської й австрійської держав, окрім: «1) російського війська старшинського (офіцерського – *авт.*) Георгіївського хреста, Георгіївської зброї і козачих Георгіївських дукачів і Георгіївського хреста; 2) колишнього Австрійського війська – мають право носити козачі дукачі за хоробрість і старшинський військовий хрест».

Також дозволялося носити наукові відзнаки вищих шкіл колишньої австрійської та російської держав.

Згодом Рада Народних Міністрів УНР знову повернулася до проблеми нагород і ухвалила постанову про встановлення зразків ордена «Визволення», яким мали нагороджувати за велику хоробрість і бойові заслуги, та ордена «Залізного Хреста» за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.

У жовтні 1920 р. Військовий Міністр Генерального штабу генерал-поручник Галкін подав на затвердження Головному Отаманові військ УНР С. Петлюрі проекти трьох статутів орденів: «Залізного Хреста», «Визволення» і «Республіка». 19 жовтня С. Петлюра

тимчасово, до вирішення цього питання законодавчим шляхом, затвердив статути орденів «Залізного Хреста» та «Визволення».

У наказі по Головній Команді військ УНР ч. 083 від 19 жовтня 1920 р. зазначалося: «Трирічна безупинна боротьба краших синів нашого народу з ворогами самостійності нашої Держави заслуговує вищої похвали та невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією й невтомною працею принесли визначну користь для Держави».

Для здійснення цього завдання в Українській Республіканській Армії встановлювали ордени «Визволення» і «Залізний Хрест». У наказі визначали старшинство цих орденів. Першим за значенням ставили орден «Визволення» першого ступеня, за ним – другого ступеня і вже потім орден «Залізного Хреста». Ордени та відзнаки «чужеземних народів» пропонували носити нижче українських за порядком їх отримання. Ескізи ордену «Залізний Хрест» та ордену «Визволення» другого ступеня виконав старший діловод Головного інтендантського управління армії УНР Северин Красноперів 4 вересня 1920 р., а 15 вересня 1920 р. ним був виконаний малюнок ордену «Визволення» першого ступеня [10, с. 74].

Для розробки статуту ордену «Визволення» було використано статут незатвердженої бойової медалі «Св. Архистратига Михайла». Орден встановлювався на спогад проголошення III Універсалу – 20 листопада 1917 р.

Орден «Визволення» мав два ступені. Перший ступінь складався з хреста, який носять на шиї, та бойової відзнаки на зброї. Другий ступінь складався з хреста, що носять на грудях і бойової відзнаки на зброї. Пізніше С. Петлюра пропонував встановити третій і четвертий ступені цього ордену [11, с. 73].

Саме тоді нагородження проводилося тільки ордену «Залізного Хреста», оскільки орден «Визволення» не виготовляли за недостатнім фінансуванням.

Орден «Залізного Хреста» встановлювали з метою збереження в пам'яті нащадків згадки про славетний бойовий похід Української армії в тил ворога. Орден був для всіх однаковий, за винятком жінок. Вони отримували жетон – такий же хрест, але зменшений утричі, який носили в розетці жовто-блакитного кольору. За значенням жетон прирівнювали до ордену.

Цей орден – чотириконечний простий хрест, виготовлений із «чорно-вороної» сталі з рівними кінцями й вузькими окрайками з жовтого металу. У центрі хреста містилася чотирикутна золота зоря, у середині якої на блакитному полі був герб «старинний український золотий». На зворотному боці хреста вигравіруваний напис: «6.XII.19. За Волю України. 6.V.20.».

Прийнято рахувати, що ескіз ордену «Залізний Хрест», розроблений 17 травня 1920 р. Утім ідея заснувати таку відзнаку виникла, мабуть, значно раніше. У фондах Національної бібліотеки у Варшаві дослідники виявили проект ордену «Залізного Хреста св. Андрія за похід і бої 6 грудня 1919 р.». На їхню думку, ескізний проект і статут нагороди створено в штабі Дієвої Армії УНР, наприкінці Зимового походу (квітень–травень) і направлено на розгляд і затвердження Військового міністерства УНР. Поза як статути обох орденів подібні можна зробити висновок, що цей проект став основою для опрацювання офіційно прийнятої нагороди [8, с. 155].

Нагородження ордену відбувалося за ухвалою Ради Залізного Хреста. Для старшин це була Армійська Рада, для козаків – Дивізійна Рада. Список нагороджених подавали на затвердження Головному Отаманові й оголошували в наказі по війську. С. Петлюра був нагороджений цим ордену за ухвалою Великої Ради ордену «Залізного Хреста». Цю нагороду йому вручили три обрані таємним голосуванням члени Великої Ради генерал-хорунжий Вовк, полковник Павловський і хорунжий Сошальський.

На засіданні Великої Ради ордену «Залізного Хреста», яке відбулося 13 листопада 1922 р. в таборі поблизу міста Калиша, було

прийнято рішення про зміну статуту ордена та приведення його вигляду відповідно до першого задуму. Також було запропоновано додатково ввести знак ордена «Залізний Хрест» для сестер-жалібниць і панотців (священників).

Ще однією відзнакою, яка побачила світ, був знак «Хрест 3-ї Залізної стрілецької дивізії». 31 травня 1922 р. рішенням С. Петлюри його поновили у військах як знак «Хрест Залізного Стрільця». Його встановлення мало за мету відзначити учасників походів 3-ї Залізної стрілецької дивізії як славних лицарів Армії в боротьбі за незалежність України. Днем свята Хреста вважається день бойового хрещення Залізної стрілецької дивізії – 1 червня 1919 р. [9, с. 17].

Невід'ємною частиною нагородної системи Української армії є також введення 16 жовтня 1920 р. «Положення про підвищення в рангах старшин і козаків армії УНР». Це було зроблено «в нагороду за невинну боротьбу з ворогами України».

Уведення в дію «Положення про підвищення рангів» – це останній акт Української держави щодо створення нагородної системи. Складні історичні обставини й умови діяльності не дали змоги завершити роботу для налагодження механізму функціонування цієї системи.

Зважаючи на те, що армія разом з урядом УНР покинула терени України 21 листопада 1920 р., можна зауважити, що і останнє рішення про введення відзнак і рангів, як і ті, що були прийняті раніше, було продиктоване прагненням віддати належне бойовому подвигу вояків, які в надзвичайно тяжких умовах відстоювали право українського народу на незалежність.

Свого подальшого розвитку нагородна система, встановлена за часів Української Народної Республіки, набула за межами України, в еміграції. Нагороду УНР Хрест Симона Петлюри встановила 22 травня 1933 р. Головна команда військ і флоти УНР. Наказ про це підписав Головний отаман і Президент УНР в екзилі

Андрій Левицький [6, с. 124]. Нагородження цією відзнакою розпочалося 1936 р.

В основу форми Хреста покладено трохи спрощений варіант знака нездійсненого ордена УНР «Визволення». Знак Хреста Симона Петлюри – це чотирираменний хрест чорного кольору з видовженим нижнім раменом, де усі рамена мають розширення від середини кінців. На нижнє рамено накладено білий меч вістря угору, над ним, на верхньому рамені – білий Тризуб. На звороті викарбовано номер знака.

У цьому ж році робиться спроба встановити орден Лицаря Другого Зимового походу 26 жовтня по 6 грудня 1921 р., який закінчився трагедією в селищі Базар Житомирської області. Він був випущений у малій кількості 1-го та 2-го класу.

1929 р. встановлений Хрест Директорії до 10-ліття возз'єднання українських земель у єдиній державі, що було проголошено Універсалом 1919 р. Відзнака являє собою рівнораменний хрест з пружками жовтого кольору у центрі якого вміщено Тризуб, а у лівому і правому раменах роки «1919» та «1929». На верхньому рамені число «22». На нижньому римська цифра «I», що символізує дату возз'єднання земель.

Воєнний Хрест УНР встановлений 8 березня 1958 р. до 40-ї річниці відродження українських збройних сил Президією Національної Ради та надавався Президентом УНР в екзилі іменем УНР за підписом міністра Військових справ генерал-полковника Андрія Вовка для всіх учасників Визвольних Змагань. Хрест надавався з правом спадкоємності. Автором проекту хреста став відомий знавець української військової символіки полковник Микола Битинський.

Отже, у період Визвольних змагань 1917–1921 рр. розпочалася робота з розробки військових нагород України. Ця робота продовжилася після війни в еміграції. За часів Радянського Союзу про нагороди Української Народної Республіки абсолютно нічого не було

відомо. Із проголошенням незалежності України така інформація у вигляді публікацій набула поширення й стала для фахівців базою до опрацювання принципів та основ побудови сучасної системи військових відзначень.

Питання для самоконтролю

1. Які відзнаки та коли були встановлені Директорією Української Народної Республіки?
2. Яка із встановлених Директорією Української Народної Республіки відзнак набула практичного поширення?
3. Яку символіку відображають відзнаки періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр.?
4. Охарактеризуйте основні положення Статуту ордена «Залізного Хреста» за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.
5. Розкрийте періодизацію процесу розвитку нагородної справи в період Української революції та Визвольних змагань.
6. Які нагороди були встановлені Урядом Української Народної Республіки в екзилі?

Література

1. Воронін В. Люди, держава, нагороди ... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства : монографія. Харків : Фоліо, 2013. 320 с.
2. Карпов В. Військові відзнаки УНР // Військо України, № 7–8, 1996.
3. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007.

4. Кравцевич-Рожнецкий В., Панасенко В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века. Київ : НПФ «Tanais», 2009. 336 с.: ил.
5. Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). Львів : Апріорі. 2011. 120 с.: іл.
6. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри // Військово-історичний альманах. 2003. Ч. 1. (6).
7. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. / упоряд. : Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко й ін. Київ : Українознавство, ARC-Ukraine, 1996. Т. 1. 288 с., Т. 2. 344 с., Т. 3. 424 с.
8. Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія / вст. сл., публік. док. А. Руккаса // Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 1. (16).
9. Семотюк Я. Українські військові нагороди : 2-ге допов. вид. Торонто. 2004.
10. Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М. та ін. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. Київ : Країнознавство, ARC-Ukraine, 1996. Т. 1.
11. Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини : у 2 кн. / упоряд. : Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін та ін. Кн. 1. Київ : Либідь, 2004.

3.2. Нагородна система Української повстанської армії

Діяльність Української повстанської армії (УПА), поруч із діяльністю радянських підпільників і партизанів, вважають однією із визначних сторінок руху опору в період Другої світової війни. Діяльність партизанів, як загалом і підпільників, відрізняється від діяльності УПА передусім мотивацією – відстоювання права на

незалежну державу у вояків УПА та знищення загарбників, звільнення земель і відновлення радянської влади в партизанів. Попри їх ворожість, оскільки вони виступають суб'єктами одного процесу, їх єднає боротьба проти спільного ворога. Тож УПА можна вважати стороною в збройній боротьбі часів Другої світової війни.

Як прийнято вважати, створення Української повстанської армії було започатковано на Волині та Поліссі [6, с. 509]. У часи ліквідації німцями української адміністрації на теренах Волині в лютому 1942 р., Тарас Бульба-Боровець переходить у підпілля й перебуває в Сарненському та Костопільському районах. З приходом німців на українські землі він створив у м. Олевську відділ поліції й назвав його «Поліська Січ». Спочатку Т. Боровець діяв за інструкціями Української Державної Влади, а пізніше самостійно, виступаючи як отаман «Поліської Січі». Згодом у березні-квітні 1943 р. ведучи переговори зі Штабом УПА-Північ, одначе пропозицію Штабу УПА щодо приєднання свого підрозділу до загального українського повстанського руху відхиляє [16, с. 63].

Перший відділ Української повстанської армії зорганізував на Поліссі в жовтні 1942 р. Остап (Сергій Качинський), військовий референт Краєвого Проводу ОУН на Північно-західних землях. Він був сином православного священика. Військову службу проходив до війни офіцером у польській армії [16, с. 30]. На Волині вже восени 1942 р. підіймається сотня Української повстанської армії під командуванням визначного члена ОУН сотника Довбешки-Коробки (Григорія Перегійняка), уродженця Волині [16, с. 33]. Адже саме на Волині та Поліссі крім німецьких утисків взнаки населенню давалися ще радянські партизани та польські «пляцуфкі».

Весною 1943 р. стали стихійно формуватися відділи УПА на Правобережжі: у Холодному Яру – під проводом командира Костя, наддніпрянця, колишнього старшини Червоної армії; на Уманщині – під проводом командира Остапа, теж наддніпрянця. Душею руху був 60-літній дід Тарас, шеф штабу відділу Холодного Яру, колишній

учасник повстанських боїв у Холодному Яру в період Визвольних змагань 1917–1921 рр. На допомогу тим відділам вирушає з Волині шість сотень УПА, очолених командиром Енеєм.

Згодом постає група «УПА-Південь» під командуванням полковника Батька (Омеяна Грабця, уродженця Чесанівщини, загинув у бою з більшовиками на Вінниччині 10 червня 1944 р.) – провідника Генеральної Округи ОУН на Осередньо-Українських Землях. Улітку 1943 р. починає переорганізовуватися в повстанську армію Українська Народна Самооборона в Галичині. Цією справою керує полковник Шелест (Василь Сидор, уродженець Сокальщини, краєвий провідник ОУН у Карпатському краї, від 1943 р. – Генеральний суддя ОУН, загинув у бою з більшовиками в Перегінському районі Станиславівської області 17 квітня 1949 р.) – недавній шеф штабу УПА-Північ, який по остаточному переорганізуванні й поширенні УНС на УПА-Захід стає її командиром.

У зв'язку з територіальним поширенням дій УПА та формуванням двох нових військових груп УПА-Захід і УПА-Південь, для керівництва армією на основі Краєвого військового штабу Проводу ОУН утворюється Головна команда УПА із Головним військовим штабом у її структурі. Восени 1943 р. рішенням Головного Командування УПА засновано пост Головного Командира УПА. Посаду займав Роман Шухевич (псевдо – Тарас Чупринка) спочатку в ранзі підполковника, а від 22 січня 1946 р., згідно з постановою УГВР, у ранзі генерала.

Восени 1943 р. почали формуватися перші повстанські відділи на Буковині й Бессарабії. У травні 1944 р. ці відділи змінюють тимчасову назву Буковинська українська самооборонна армія (БУСА) на загальну назву УПА й, об'єднавшись, стають територіально-адміністративною складовою частиною УПА-Захід.

Особливістю системи символіки УПА є те, що її опрацьовано в процесі збройної боротьби паралельно зі становленням організаційної структури армії стихійно. Особовий склад ідейно був

прихильником української державності, і з самого початку вживав такі її символи, як: тризуб і жовто-блакитний прапор. Водночас організаційним прапором армії й ОУН став червоно-чорний стяг, тим самим демонструючи взаємозв'язок процесу державотворення і невід'ємного від нього процесу збройної боротьби за державність.

До літа 1943 р. однострої українських повстанців не мали усталеного вигляду, в ужитку були і цивільний, і військовий одяг. Кольори одностроїв також різнилися. На початку формування повстанці здебільшого носили цивільний одяг. Однак пізніше широкого використання набули трофейні однострої: польські, німецькі, угорські, чеські, словацькі, румунські, італійські, а інколи навіть англійські й американські. Трофейні шапки легко перешивали на мазепинки, а радянські кашкети – на петлюрівки, додавши до них тризуби [17, с. 25]. Стихійний характер створення символіки підрозділів УПА також доповнювався геральдичною традицією певного регіону, на що вказує стилізоване зображення герба Полісся (тура) на шапковій відзнаці одного з підрозділів [17, с. 26; 1, с. 137].

Символіка української державності знайшла відбиток в армії у формі кокарди та пряжки. УПА не отримала повного власного однострою, функції відзнак покладалися на деякі елементи одягу повстанців. Передусім це стосується головних уборів – мазепинок і петлюрівок, оскільки вони мали характерний вигляд і були ознакою лише української армії. На шапки неодмінно кріпили українські відзнаки у вигляді різного роду тризубів: дехто мав кокарди, що їх використовували ще в 1918–1921 рр., інші носили зразки, виготовлені для української допоміжної поліції в Генеральній губернії. Але здебільшого повстанці самі виготовляли з доступних матеріалів відзнаки з тризубом, що різнилися розміром і стилем.

Іншою характерною ознакою приналежності до УПА були шкіряні ремені з тризубами на пряжках [15, с. 28]. Уперше вони з'явилися на однострої української поліції Генерал-губернатор-

ства в 1940–1941 рр., а в Українській повстанській армії почали використовувати вже з перших місяців її існування. У вояків УПА пряжки на ременях також були різними: перероблені з офіцерських, що використовували в інших арміях (радянській, німецькій, польській), тільки доповнені накладеним тризубом; вирізані з використаних гарматних гільз чи відлиті з металу; перероблені з німецьких солдатських пряжок шляхом знищення гітлерівських символів і накладання тризуба. Найкращими та найрідкіснішими були пряжки, виготовлені за індивідуальними проектами вояків.

Інколи на одностроях УПА зустрічалися різні нашивки: на комірах – прапорці національних кольорів (на Волині) або «зубчатки» (в УПА-Захід); нарукавні нашивки у вигляді щитка синьо-жовтого кольору або щитка з тризубом; нагрудні нашивки у вигляді чорно-червоного та синьо-жовтого прапорців з тризубом тощо.

Отже, при формуванні Української повстанської армії за основу її символіки було взято тризуб, як герб держави, та жовто-блакитну пов'язку – кольорів прапора, тобто символів української державності. Однак барви прапора самої армії були червоно-чорні. Їх і покладено в основу системи нагород УПА.

У силу історичних обставин – підпільно-партизанського характеру існування армії та її збройного протистояння – нагородна система Української повстанської армії є маловідомою сторінкою української фалеристики. До цієї системи належали нагороди за бойові заслуги, за поранення та за працю задля української армії. Серед багатьох українських військових підрозділів, що діяли в роки Другої світової війни, власні нагороди мала тільки УПА, хоча як знаками розрізнення відзнаками послуговувалися й інші формування [19, т. 1, с. 168]. Це унікальний приклад існування цілісної системи багатоступеневих нагород для відзначення повстанців, які упродовж тривалого часу вели визвольну боротьбу у ворожому оточенні [17, с. 35].

Стосовно дати встановлення нагород дослідники мають різні думки. О. Круковський і С. Пахолко називають у цьому зв'язку 27 січня 1944 р. [9, с. 106], Я. Семотюк – 21 січня 1944 р. [20, с. 42]. Тоді як Д. Веденеєв стверджує, що нагороди УПА встановлено 2 січня 1944 р. наказом Головного командира армії [3, с. 36]. Очевидно, тут затаїлася прикра помилка. Головний Командир УПА Роман Шухевич наказом № 3/44 від 27 січня 1944 р. запровадив ці нагороди [12, с. 164; 8, с. 231]. До згаданої системи нагород належать Золотий, Срібний і Бронзовий Хрести Бойової Заслуги, а також Золотий, Срібний і Бронзовий Хрести Заслуги. Першою відзнакою нагороджували лише вояків УПА. 6 червня 1948 р. постановою Української Головної Визвольної Ради встановлено медаль «За боротьбу в особливо важких умовах».

Автор нагород – видатний графік, вояк УПА, Нил Хасевич (Бей-Зот) [10, с. 119]. Саме йому українська фалеристика і графіка зобов'язані високохудожніми творами українського агітаційного політичного плаката, листівками й українськими бойовими нагородами УПА, яким властива єдність, цілісність і відповідний стиль виконання. Його нагородну систему Української Головної Визвольної Ради дослідник В. Кравцевич-Рожнецький назвав «стилем Нила Хасевича».

Проекти нагород Н. Хасевича були затвержені з незначними змінами. До проектів він додав пояснювальну записку та інструкцію щодо виготовлення нагород УПА в умовах підпілля. При виготовленні відзнак теж вносилися зміни і реальні нагороди дещо відрізняються від запроєктованих. Н. Хасевич ілюстрував майже усі видання УПА-Північ, випущені в умовах підпілля. Уперше його проекти відзнак і нагород УПА були опубліковані 1952 р. у Філадельфії (США) в альбомі «Графіка в бункерах УПА» [22; 14, с. 35]. Існує оприлюднена Василем Куком легенда, що після того як Й. Сталін ознайомився із цією книгою, він наказав віднайти патріота і знищити його. Бункер, де перебував Нил Хасевич із охоронцями,

чекісти виявили і закидали гранатами [14, с. 36; 8, с. 231]. Митець загинув у бою на Рівненщині 4 березня 1952 р. як воїн зі зброєю в руках.

Усі нагороди, встановлені наказом Головного Командування УПА, як стверджує Ярослав Семотюк [20, с. 42; 24, р. 31], виготовлені в Мюнхені [17, с. 39]. До системи військових відзначень також входила відзнака приналежності до УПА [9, с. 107] для нагородження всіх вояків і цивільних осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях, у підпіллі або «спричинилися до розбудови УПА». Цей знак має форму ромба, у центрі якого – український давній меч вістря угору. На лезі меча – стрічка з написом «За народ». По верхніх ребрах ромба написи з обох боків «За Україну» та «За волю». Під стрічками – буквенна аббревіатура «УПА», причому літера «П» композиційно покладена на меч. За положенням, цей знак не був нагородою. О. Іщук і Н. Ніколаєва подають відомості про те, що відзнака приналежності до УПА та медаль «За боротьбу в особливо важких умовах» було встановлено 30 червня 1950 р., про що рукою В. Кука, останнього Головного командира УПА, зроблено напис на зворотному аркуші проектів відзнак [7, с. 91]. В архіві Служби безпеки України дослідники віднайшли ще 13 проектів нагород, намальованих олівцем, які не мали вжитку [4, арк. 175–177].

Наказом встановлювалися не тільки відзнаки, а й визначався порядок нагородження ними та регламентувалося право надання нагороди відповідно до її рівня. Чим вищий був ступінь відзнаки, тим вищий був орган, який міг здійснювати нагородження. Так, Золоті Хрести Бойової Заслуги першого та другого класів надавалися УГВР за поданням Головного Командира УПА, Срібні Хрести Бойової Заслуги першого і другого класів – Головним Командиром УПА за поданням крайового командира УПА, Бронзовий Хрест Бойової Заслуги – крайовим командиром УПА за поданням командира Військової Округи – Групи. Золотим і Срібним Хрестом Заслуги нагороджувала УГВР за поданням

Головного Командира УПА, а відзначення Бронзовим Хрестом Заслуги здійснював Головний Командир УПА за поданням крайового командира.

6 червня 1948 р. УГВР видано постанову про встановлення медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» [20, с. 43; 8, с. 231]. Твердження Головного Командира УПА В. Кука про те, що це відбулося 30 червня 1950 р., не відповідає дійсності. У постанові зазначалося: «З уваги на те, що в різних районах України багато учасників українського визвольного-революційного руху веде боротьбу проти московсько-більшовицьких окупантів у незвичайно важких умовах, – в умовах, що вимагають від революціонерів і повстанців просто нелюдських фізичних і моральних зусиль, – для відзначення особливої мужності таких революціонерів і повстанців та їхніх особливих заслуг для справи визволення України встановити окрему медаль «За боротьбу в особливо важких умовах» [17, с. 37].

Лише одній групі під керівництвом В. Охримовича (Грузин, Кузьма) восени 1951 р. вдалося дійти з-за кордону до Головного командира УПА Василя Кука та передати, серед іншого, і певну кількість нагород. Чи отримав тоді хтось із членів підпілля свої хрести й медалі, залишається невідомим, хоча нагородні листи оформляли. В одній із криївок В. Кука 23 травня 1954 р. органи НКВС вилучили нагороди УПА [13]. Вони, поряд із деякими відзнаками, що зберігаються у Львівському історичному музеї, є важливим джерелом української фалеристики [11, с. 45].

Хрести Бойової Заслуги УПА мали стандартний дизайн та однаковий розмір – 27х27 мм. Сам знак являє собою прямий козацький рівнораменний хрест з трьома ромбоподібними елементами на кінцях. Хрест покладено на два давньоукраїнські схрещені мечі вістрям униз, що є загадкою Н. Хасевича, оскільки вважається, що меч вістрям угору символізує готовність до боротьби, а меч вістрям додолу засвідчує мирні наміри. По краю знак обведений бортиком,

у центрі вміщено квадратний ромб із Малим гербом УНР. Хрести різних класів відрізнялися один від одного кольором металу та кількістю квадратних «зірок» на колодці [9, с. 107].

За такою самою типологічною схемою побудована відмінність класів Хреста Заслуги з тією різницею, що замість «зірок» до колодок кріпилися один чи два «паски» з металу відповідного кольору. Знак Хреста виконаний у формі «хреста-меча», у центрі якого – рівновеликий ромб із вписаним у нього Малим гербом УНР. Хрест обрамлений широким бортом, а його нижнє рамено має вигляд витягнутого ромба. Центральний елемент хрестів першого класу – ромб – був залитий синьою емаллю чи фарбою. Крім того, у першому класі Хреста Бойової Заслуги рамена хреста мали накладену емаль червоного кольору.

12 жовтня 1952 р. «на основі постанови УГВР від дня 10.X.1952 р.» Головнокомандувач В. Кук видав наказ про нагородження медаллю «Х-річчя УПА» «усіх бійців і командирів УПА та всіх учасників українського визвольного революційного підпілля, які на день 14.X.1952 р. знаходяться в активній боротьбі проти російсько-більшовицьких поневолювачів України». Самих медалей виготовлено тоді ще не було, тому нагородженим, відповідно до цього наказу, повинні були видаватися тимчасові посвідки про відзначення медаллю [17, с. 41].

На численних світлинах вояків УПА всіх регіонів Заходу України не віднайнеш вояка із нагородою на мундирі. Почасти такого вояка вважали за розвідника, оскільки радянські спецслужби використовували нагороди, які перехоплювали в кур'єрів, для надання більшої ваги своїм агентам.

Нагороди Української повстанської армії займають чільне місце у фалеристичній спадщині України. Їх було опрацьовано в горнилі збройної боротьби. Якщо армії УНР не вдалося створити систему військових відзначень і тільки після Визвольних змагань постали деякі пропам'ятні відзнаки, які проте не мали характеру відзнак

за бойові заслуги [5, с. 4], то Українська повстанська армія й Українська головна визвольна рада зробили великий крок у цій справі та завершили формування цілісної нагородної системи.

Разом із творами українського агітаційного політичного плакату, листівок, бонів нагороди УПА утворюють єдиний стиль, який можна назвати «стилем Нила Хасевича», або стилем УПА. За основу символічного означення заслуг вояків узято волинський рівнораменний хрест, козацькі зорі та давньоруські мечі, що є ідеологією і суттю усієї системи відзнак, яка показує спадкоємність військових традицій українського народу.

Формально вони не належать до державних відзнак [19, т. 1, с. 170], а точніше є нагородами військової формації, однак за відсутності державних нагород і самої держави їх можна віднести до відзнак державного рівня, оскільки на теренах України армія виконувала державницьку функцію.

Нагороди УПА носять загальнонаціональний характер, мають власну внутрішню логіку і є цілісною системою, яка побудована за принципом відповідності ступеня нагороди значущості заслуг і зорієнтована на вшанування як військових, так і цивільних осіб за їхню особисту роль у національно-визвольній боротьбі.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть нагороди, які встановлені 27 січня 1944 р.
2. Яку відзнаку встановлено постановою Української головної визвольної ради 6 червня 1948 р.?
3. Хто є автором нагород Української повстанської армії?
4. Які кольори взято за основу планок нагород?
5. Скільки ступенів має Хрест Бойової Заслуги УПА?
6. Охарактеризуйте символіку медалі «Х-річчя УПА».
7. Опишіть відзнаку приналежності до УПА.

Література

1. Армія безсмертних: збірка повстанських світлин. Львів : Мс, 2003.
2. Бобков А., Царенко М. Форма одягу, національні та рангові відзнаки Української допоміжної поліції на території рейхскомісаріату України в 1941–1944 рр. // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2000. Ч. 20.
3. Веденеев Д. До історії нагородної системи Української Повстанської Армії // Однострій : військово-історичний журнал. 2004. № 8.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 398. Т. 18.
5. Городиський О. Військові відзначення // Вісті : український військовий журнал. 1954. Ч. 9. 10 (47–48).
6. Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996.
7. Іщук О., Ніколаєва Н. Проекти нагород УПА // Воєнна історія. 2008. № 5 (41).
8. Кравцевич-Рожнецкий В. Я., Панасенко В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века. Киев : НПФ «Tanais», 2009. 336 с.: ил.
9. Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). Львів : Априорі, 2011. 120 с.: ил.
10. Кучерук О. Нагороди УПА: проект Нила Хасевича. Пояснення до проектів орденів, медалей і відзнак // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 1. (4).
11. Литвин С. Функційні (діючі) нагороди УПА // Воєнна історія. 2008. Ч. 5. (41).
12. Літопис УПА. Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1989. Т. 1. 1989.
13. Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. Рівне : О. Зень, 2008. 80 с.: ил. (Бібл. журн. «Однострій»).

- Сер. «Українські військові формування ХХ ст. Події, персоналії, документи»).
14. Манзуренко В., Іщук О. Невідомі проекти нагород УПА Ніла Хасевича // *Однострій : український військово-історичний журнал*. 2009. № 9.
 15. Манзуренко В. Ременные пряжки УПА // *Форменная одежда. Однострій : украинский униформологич. журнал* (на рус. яз. 2001. №. 6).
 16. Мірчук П. Українська повстанська армія (1942–1952). Мюнхен : Сісеро, 1953.
 17. Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. Рівне, 2006. 56 с.: іл. (Бібл. журн. «Однострій». Сер. «Українські військові формування ХХ ст. Організація, уніформа, символіка»).
 18. Музичук С. Українські військові наруканні емблеми під час Другої світової війни 1939–1945 рр. // *Знак : вісник Українського геральдичного товариства*. 2004. Ч. 33.
 19. Нагороди України: історія, факти, документи : у 3 т. / Д. Табачник (кер.), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курас та ін. Київ : Українознавство ; ARC-Ukraine, 1996. Т. 1. 1996. 288 с.; Т. 2. 1996. 344 с.; Т. 3. 1996. 424 с.
 20. Семотюк Я. Українські військові нагороди. 2-ге вид., доп. Торонто, 2004. 64 с.
 21. Сергійчук В. Доля української національної символіки. Київ : Знання УРСР, 1990. 48 с. (Сер. 1 «Час і суспільство», № 2).
 22. Хасевич Нил. Графіка в бункерах УПА. Філадельфія : Пролог. 1952.
 23. Царенко М. Відзнаки українських підрозділів допоміжної служби німецьких ВПС у 1944–1945 рр. // *Знак : вісник Українського геральдичного товариства*. Вересень 2000. Ч. 22.
 24. Semotiuk J. Ukrainian military medals. Toronto, 1991. 31 p.

3.3. Нагородна справа в Україні періоду незалежності

Досвід радянської України у встановленні власних нагород порівняно з досвідом УНР вбачається незначним. 2 березня 1921 р. на Всеукраїнському з'їзді Рад встановлено Орден Трудового Червоного Прапора Української радянської республіки, який в історії фалеристики так і залишився єдиним орденом України радянської доби. За 12 років існування ордена ним нагороджено близько 400 чоловік. У 1933 р. за вказівкою центральної влади СРСР нагородження ним припинилося. Спроба встановити 1967 р. власні українські нагороди (два ордени та дві медалі) не увінчалися успіхом через негативну позицію союзних урядових інстанцій.

За суверенною на папері Українською РСР залишалося тільки право нагороджувати Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР та почесними званнями. Їх визначили з травня 1981 р. законодавством УРСР як державні нагороди Радянської України. Тоді було встановлено 44 почесних звання, а 1988 р. їх кількість було скорочено до 29. Інститут почесних звань дістався незалежній Україні у спадок від України радянської, він є чинний і нині, займаючи вагоме місце у вітчизняній нагородній системі. Ці звання мають високий престиж у людей завдяки офіційному державному визнанню високого фахового рівня, професійної майстерності й таланту громадян України.

Безперервність процесу, який тривав у діаспорі та на терені радянської України підготував ґрунт для встановлення нагород у незалежній Україні. До прийняття Закону України «Про державні нагороди України» у 2000 р. нагородна система сучасної України характеризувалася одночасним існуванням відзнак двох рівнів. Це державні нагороди та відзнаки Президента України. Право заснування державних нагород, згідно з Конституцією України, належить законодавчій владі в особі Верховної Ради України.

Право встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними надано Президентіві України 13 лютого 1992 р. поправкою до Конституції України 1978 р. Унесення змін до Основного Закону було схвалено конституційною більшістю парламенту, а сама поправка, маючи правову легітимність значно вищу, ніж звичайний закон, забезпечувала право на функціонування президентських відзнак як державних нагород. У новій Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996 р., закріплено повноваження Президента нагороджувати державними нагородами України, встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними. Нагородження відзнаками Президента України здійснюють указами глави держави.

Слід зауважити, що в перші роки незалежності, в умовах відсутності законодавства у цій сфері, яке б повною мірою відповідало сучасному незалежному статусові нашої держави, цілком логічним, виправданим і легітимним кроком стало заснування Президентом України президентських відзнак. Першою президентською відзнакою стала Почесна відзнака Президента України, встановлена 18 серпня 1992 р. Указом Президента України Л. М. Кравчука. Це була перша нагорода не тільки в незалежній Україні, а й серед незалежних держав, що утворилися на терені СРСР.

У Положенні про Почесну відзнаку Президента України зазначено, що нею, зокрема, нагороджують військовослужбовців Збройних Сил України, інших силових структур за особисті заслуги в забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при рятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха.

Лицевий бік Почесної відзнаки Президента України має вигляд чотирипроменеподібної зірки з заокругленими кутами та позолоченою окантовкою по краях. Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірку розміщено на основі, яка є високоре-

льефним декором у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки з лаврової та дубової гілок утворено рельєфний вінок, у центрі якого – фон блакитного кольору. На фоні розміщено рельєфний золотий тризуб – малий герб України. Почесну відзнаку за допомогою кільця з вушком з'єднано з фігурною колодкою, обтягнутою муаровою стрічкою малинового кольору з вузькою смужкою кольорів державного прапора України по вертикалі з правого боку, довжина стрічки 45 мм, ширина – 28 мм. Колодку з почесною відзнакою, за допомогою шпильки прикріплюють до одягу. Зірку виготовляють із позолоченого томпаку, основу і колодку – з нейзильберу, вінок із тризубом – зі срібла з позолотою.

На зворотному боці Почесної відзнаки в чотири рядки рельєфними літерами написано: «Почесна відзнака Президента України» та вказано порядковий номер, оскільки відзнака іменна. Існує також мініатюра Почесної відзнаки Президента України.

Вагомі ініціативи в нагородній справі України, створені в руслі загального процесу розбудови державних інститутів, виявив Президент України Л. Д. Кучма, який заснував низку відзнак. Серед них: зірка та хрест «За мужність», «Іменна вогнепальна зброя» (обидві 29 квітня 1995 р.), «Орден Богдана Хмельницького» трьох ступенів (3 травня 1995 р.) та «Орден князя Ярослава Мудрого» (23 серпня 1995 р.).

Згідно з Указом Президента України відзнаками Президента України «За мужність» (зірка та хрест) нагороджують військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та інших осіб за заслуги в зміцненні обороноздатності та безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу, виявлені при рятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також інших надзвичайних обставин.

Відзнаку Президента України зірку «За мужність» виготовляють зі срібла, у вигляді восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки розміщено круглий медальйон,

покритий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалево коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом – напис: «За мужність», у нижній частині, з боків – дві лаврові гілки. Пружки медальйона та кола подвійні. Усі зображення й напис рельєфні, позолочені. Розмір зірки між протилежними кінцями променів – 63 мм. Зворотний бік знака плоский з вигравіюваним номером зірки і нарізним штифтом з гайкою для прикріплення відзнаки до одягу.

Відзнаку Президента України хрест «За мужність» виготовлено з нейзильберу, у вигляді хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака – хрест з позолоченими пружками, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті розміщено круглий медальйон, залитий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалево коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис «За мужність», у нижній частині, з боків – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола, напис, лаврові гілки позолочені. Усі зображення рельєфні. Розмір хреста – 41x41 мм. Зворотний бік знака плоский, з вигравіюваним номером хреста. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення відзнаки до одягу.

Окреме місце в системі нагород займає відзнака Президента України «Іменна вогнепальна зброя». Нею нагороджують осіб офіцерського складу Збройних Сил України, інших силових структур за особисті заслуги в забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть.

Відзнакою Президента України «Іменна вогнепальна зброя» є пістолет моделі «Форт-12», корпус якого виготовлено з легуваних конструкційних сталей, а рукоятку – з благородних порід

дерев. Пістолет має платівку, на якій гравірують прізвище, ім'я, по батькові нагородженого. Зовнішні деталі корпусу пістолета і рукоятки прикрашено художньою декоративною різьбою. Затвор і рамка пістолета посріблені, а курок, важіль запобіжника, затворна затримка, мушка, цілик, спусковий гачок, кнопка фіксатора магазину, гвинти кріплення накладної рукоятки – з жовтого металу.

Важливе місце в системі відзнак Президента України займає «Орден Богдана Хмельницького». Заснування його підтверджує тенденцію пошуку історичного коріння державності в процесі розбудови нової України.

Відзнака Президента України «Орден Богдана Хмельницького» має три ступені. Ним нагороджують військовослужбовців Збройних Сил України, інших силових структур за особисті заслуги в захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України. Удостоєні ордена Богдана Хмельницького іменуються лицарями ордена Богдана Хмельницького [8].

Знак ордена Богдана Хмельницького I ступеня виготовлено зі срібла, у вигляді випуклої багатопроменевої зірки з накладеним на неї хрестом. Хрест покритий темно-червоною емаллю, з-під нього розходяться два схрещені мечі вістрям угору. Посередині знака, у колі, обрамленому вінком із дубового листа, – зображення геральдичної фігури «Абданк» герба гетьмана Богдана Хмельницького. Промені зірки, пружки хреста, мечі, вінок позолочені, елементи фігури «Абданк» – з жовтої й білої емалі. Усі зображення рельєфні. У верхньому промені хреста є вушко, для протягування стрічки для носіння знака ордена на шії. На зворотному боці знака викарбувано порядковий номер ордена.

Знак ордена Богдана Хмельницького II ступеня має промені зірки і мечі срібні. Знак ордена Богдана Хмельницького III ступеня виготовлено з нейзильберу. Стрічка ордена Богдана Хмельницького шовкова муарова темно-червоного кольору з поздовжніми золотистими смужками відповідно до ступеня. Планка ордена

Богдана Хмельницького являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту відповідною стрічкою. На стрічці накладний хрест із зображенням геральдичної фігури «Абданк»: I ступеня – позолочений, II ступеня – посріблений, III ступеня – бронзовий.

Новий етап у розвитку нагородної справи в Україні розпочався після прийняття в червні 1996 р. Конституції незалежної України. Указами Президента України запроваджено нові відзнаки Президента України: орден «За мужність» (21 серпня 1996 р.), орден «За заслуги» (22 вересня 1996 р.), медалі «За бездоганну службу» та «За військову службу» (обидві 5 жовтня 1996 р.), «Орден княгині Ольги» (15 серпня 1997 р.), відзнака Президента України «Герой України» (23 серпня 1998 р.).

21 серпня 1996 р. Указом Президента України відзнаки зірка «За мужність» і хрест «За мужність», засновані 29 квітня 1995 р. було перетворено на Відзнаку Президента України – орден «За мужність» трьох ступенів. Нагороджені зіркою й хрестом «За мужність» є кавалерами ордена «За мужність» III ступеня.

Цією відзнакою нагороджують військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та інших осіб за особисту мужність і героїзм, виявлені при рятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж та інших надзвичайних обставин, у боротьбі зі злочинністю, а також при виконанні військового, службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя.

Знак ордена «За мужність» I ступеня виготовлено з позолоченого срібла, у вигляді рівностороннього хреста, накладеного на лавровий вінок. Хрест покритий білою емаллю, по периметру облямований металевими позолоченими крапками під бісер. З-під хреста розходяться два схрещені мечі вістрям униз. Посередині знака – синє емалевоє коло з зображенням малого Державного герба України. У верхньому кінці хреста є кільце з вушком, для протягування стрічки для носіння знака ордена на шії.

Зірку ордена «За мужність» виготовлено зі срібла, у вигляді восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки вміщено круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалевоє коло з зображенням малого Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки.

Знак ордена «За мужність» II ступеня виготовлено зі срібла, у вигляді хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака – рівносторонній хрест, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті вміщено круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалевоє коло із зображенням малого Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки. Знак ордена «За мужність» III ступеня такий самий, як і знак ордена «За мужність» II ступеня, але його виготовлено з нейзильберу. На стрічці планки до ордена «За мужність» I ступеня – накладний хрестик з жовтого металу, ордена II ступеня – накладний хрестик з білого металу.

Історію відзнаки Президента України – ордена «За заслуги», яка має три ступені, започатковано з Почесної відзнаки Президента України – першої нагороди незалежної України, заснованої 18 серпня 1992 р. Президентом України Л. М. Кравчуком до 1-ї річниці незалежності України. Відзнакою нагороджують особи за видатні досягнення в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності на благо України. У зв'язку зі встановленням ордена «За заслуги» нагородження Почесною відзнакою Президента України припинилося.

Знак ордена «За заслуги» I ступеня виготовлено зі срібла, у вигляді хреста з заокругленими кінцями, накладеного на медальйон з зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору, пружки хреста – позолочені.

З-під медальйона в напрямках по сторонах хреста розходяться пучки променів. Посередині хреста у вінку з дубової й лаврової гілок на блакитному фоні вміщено зображення малого Державного герба України – тризуба. Вінок, тризуб і промені – позолочені, а медальйон виготовлено з окисованого срібла. До верхнього пучка променів прикріплено кільце з вушком, для протягування стрічки для носіння знака ордена на шії.

Зірку ордена «За заслуги» виготовлено зі срібла, у вигляді восьмикутної зірки з розбіжними променями. Посередині зірки – круглий медальйон з пружкою, у центрі якого на синьому емалевому тлі зображення малого Державного герба України. Медальйон обрамлений рельєфним рослинним орнаментом. По колу медальйона, покритого емаллю малинового кольору, розміщено напис позолоченими літерами «За заслуги», у нижній частині – «Україна».

Знак ордена «За заслуги» II ступеня виготовлено зі срібла, у вигляді хреста з заокругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору, пружки хреста позолочені. З-під медальйона по діагоналі розходяться пучки променів. Посередині хреста вміщено таке саме зображення, як на знакові ордена I ступеня. У верхньому кінці хреста є кільце з вушком, що з'єднане з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. На зворотному боці колодки розміщено шпильку для прикріплення знака до одягу. Для військовослужбовців на колодці знака ордена «За заслуги» II і III ступеня з лівого боку колодки на малиновому тлі закріплено схрещені мечі з позолоченого томпаку.

Знак ордена «За заслуги» III ступеня виготовлено з нейзильберу, у вигляді хреста з заокругленими кінцями, накладеного на медальйон з зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору. Посередині хреста у вінку з дубової та лаврової гілок на блакитному фоні – зображення малого Державного герба України – тризуба.

Медалями «За бездоганну службу» трьох ступенів і «За військову службу Україні» нагороджують військовослужбовців Збройних сил України і військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, й інших осіб за заслуги в зміцненні обороноздатності держави, високі показники в бойовій підготовці та професійній діяльності.

Відзнаку Президента України – медаль «За бездоганну службу» I ступеня виготовлено з нейзильберу, у вигляді хреста, сторони якого являють собою зображення щитів. Поле щитів покрите емаллю червоного кольору, пружки – з білого металу. На верхній і нижній сторонах хреста вміщено меч вістрям угору. У центральній частині хреста – медальйон із зображенням малого Державного герба України в обрамленні вінка з дубового листа й стрічки з написом «За бездоганну службу».

На відміну від медалі I ступеня сторони хреста медалі II ступеня не покриті емаллю, а медаль III ступеня виготовлено з томпаку, тонованого під бронзу. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з поздовжніми жовтими та синіми смужками з боків.

Відзнаку Президента України – медаль «За військову службу Україні» виготовлено зі срібла, у вигляді вінка з дубового листа, на який накладено композицію з зображенням військової зброї й символіки (ракета, гармата, шабля, бойова сурма, прапори тощо). Така композиція нагадує традиції оформлення військових прапорів українського козацтва другої половини XVII ст. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з синьою смужкою посередині та двома жовтими з боків [8].

Найвищу сходинку в нагородній системі держави займає відзнака Президента «Герой України», встановлена 23 серпня 1998 р. Вона складається з двох орденів: ордена «Золота Зірка» – за здійснення визначного героїського вчинку, і ордена Держави, яким нагороджують за здійснення трудового подвигу. Відзнакою Президента України «Герой України» нагороджують виключно

громадян України. Орден «Золота Зірка» відзнаки Президента України «Герой України» виготовлено з золота, у вигляді п'ятикутної зірки, накладеної на вінок з дубового листя. Промені зірки поліровані. Стрічка ордену шовкова муарова зі смужками синього і жовтого кольорів [8].

Рішення заснувати нову нагороду України орден Данила Галицького ухвалено двома третинами від конституційного складу Верховної Ради – за нього проголосували 345 народних депутатів. 30 липня 2003 р. Президент України Л. Д. Кучма підписав указ про заснування ордену Данила Галицького. Історію встановлення цього ордену докладно описав учений Віктор Бузало, який безпосередньо причетний до його розробки [3]. Він оприлюднив увесь процес встановлення нової державної нагороди і зауважив, що ідея встановлення ордену постала у зв'язку з відзначенням 2001 р. в Україні 800-річчя від дня народження Галицько-Волинського князя Данила Романовича.

Девіз ордену Данила Галицького – «Батьківщина і честь» виготовлено зі срібла, у вигляді рівностороннього хреста з розширеними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Сторони хреста покриті синьою емаллю. У центрі хреста – круглий емалевий медальйон світло-червоного кольору з позолоченим зображенням профілю Данила Галицького й написом у нижній частині «Данило Галицький». Пружка медальйона у формі лаврового вінка. Хрест по периметру облямовано стилізованим давньоруським орнаментом. Пружки хреста й медальйона позолочені.

Орден Данила Галицького встановлено для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння українському народові. Стрічка ордену Данила Галицького шовкова муарова світло-

червоного кольору з поздовжніми смужками: вузькими жовтими посередині та широкими синіми з боків [8].

Указом Президента України від 26 березня 2009 р. № 189/2009 відповідно до п. 25 ст. 106 Конституції України та ст. 4 і 12 Закону України «Про державні нагороди України» встановлено відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи. Відзнаку засновано для нагородження громадян за значний внесок у відродження національної культурно-мистецької, духовної, архітектурної, військово-історичної спадщини, заслуги в державотворчій, дипломатичній, гуманістичній, науковій, просвітницькій і благодійній діяльності.

Відзнаку виготовлено з позолоченого срібла, у вигляді прямого рівнораменного хреста з розбіжними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Сторони хреста укріті малиною емаллю. У центрі хреста вміщено картуш, на синьому тлі якого – зображення козака з військової печатки гетьмана Івана Мазепи. Картуш накладений на зображення геральдичної фігури «Курч» герба гетьмана Івана Мазепи, покритої білою емаллю. Між сторонами хреста – розбіжні промені. Усі зображення рельєфні. Пружки хреста і промені, волоти картуша, зображення козака, пружки фігури «Курч» – позолочені. Стрічка Хреста Івана Мазепи шовкова муарова світло-синього кольору з поздовжніми малиновими смужками з боків і жовтими посередині. Хрест Івана Мазепи носять на грудях і за наявності в особи інших державних нагород України розміщують після ордену Данила Галицького.

Важливе значення в справі упорядкування нагородної системи в Україні має Закон України «Про державні нагороди України», ухвалений Верховною Радою України від 16 березня 2000 р. У ст. 3 цього Закону визначено види державних нагород – звання «Герой України»; орден; медаль; відзнаку «Іменна вогнепальна зброя»; почесне звання України; Державну премію України; президентську відзнаку.

У розвиток цього закону 11 січня 2007 р. Верховною Радою України був прийнятий інший закон «Про державні нагороди, якими відзначені трудові колективи, навчальні заклади, об'єднання громадян, військові частини і з'єднання». Цей Закон спрямований на належне збереження державних нагород Української РСР, Союзу РСР або республік, що входили до його складу, якими були відзначені підприємства, об'єднання, установи, організації, військові частини (з'єднання, частини, установи, військові навчальні заклади), та використання виховного потенціалу нагород.

Таким чином, з набуттям Україною незалежності розпочався процес відновлення історичних державних атрибутів і створення символіки місцевих органів влади із використанням історико-культурної спадщини. За роки незалежності Україна змогла створити цілісну систему державної символіки, що вміщує Державний Герб, Державний Гімн і Державний Прапор України. До цієї системи також належать нагороди найвищого державного рівня.

У 1997 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з яким затвердження місцевих символів за історичною традицією має здійснюватися рішеннями органів місцевого самоврядування. Цей законодавчий акт і низка інших, насамперед Конституція України, Закон України «Про державні нагороди України», сприяли формуванню основ і подальшому розвитку школи української символіки.

Досвід утворення символіки Української держави ґрунтується на історичних вітчизняних традиціях і являє собою органічний взаємозв'язок цих традицій і сучасності. Створення цілісної системи державної символіки є важливим атрибутом утвердження державності України, активізації державотворчої функції суспільства, його єднання як нації, що має глибоке історичне коріння.

Питання для самоперевірки

1. У чому різниця між державною нагородою та відзнакою Президента України?
2. Опишіть першу встановлену державну нагороду.
3. Що регулює правовий статус нагород?
4. Яка структура державної нагородної системи?
5. Які є нагороди України радянського періоду?
6. Опишіть відзнаку Президента України – медаль «За бездоганну службу» I ступеня?

3.4. Відомчі заохочувальні відзнаки України

Невід'ємним атрибутом нагородної системи є комплекс нагород, що офіційно називають відомчими заохочувальними відзнаками, які встановлено Указом Президента України від 18 листопада 1996 № 1094 з метою вшанування військової служби, професіоналізму, доблесті, відданості оборонців Батьківщини, вірності присязі, честі та задля надання соціального престижу багаторічній військовій службі в державних військових формуваннях України. Відомчі заохочувальні відзнаки не відтворюють державні нагороди України і мають вигляд медалей, нагрудних знаків, значків, грамот, вітальних листів.

Іншим Указом Президента України від 30 травня 2012 № 365 «Про відомчі заохочувальні відзнаки» центральним органам виконавчої влади було рекомендовано переглянути нормативні акти про встановлення відомчих заохочувальних відзнак і погодити з вимогами нового Положення про відомчі заохочувальні відзнаки. Згідно з цим положенням Міністерство оборони України й інші військові формування можуть мати – 4 медалі, а саме: «10 років сумлінної

служби», «15 років сумлінної служби», «20 років сумлінної служби», «Ветеран служби», не більше 3 нагрудних знаків і відомчі заохочувальні відзнаки у вигляді подяки, грамоти, почесної грамоти. Відомчими заохочувальними відзнаками нагороджують тільки особовий склад військових формувань.

Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України

Медаль «10 років сумлінної служби»

Відзнакою «10 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Збройних сил України, які сумлінно і чесно виконують обов'язок і мають 10 років військової служби в календарному обчисленні.

Медаль виготовлено з металу бронзового кольору у формі кола. На лицьовому боці медалі зображено малий Державний герб України – тризуб у щиті покритого емаллю синього кольору на тлі лаврового вінка покладеного на схрещенні під гострим кутом мечів вістрями вгору. Ця композиція завершено зорею з розбіжними променями, що доходять до руків'я мечів. Руків'я мечів своєю основою й вістря мечів доходять до бортика медалі.

На зворотному боці медалі в центрі вміщено напис у три ряди «10 років сумлінної служби». По колу у верхній частині – напис «Міністерство оборони України» та під написом у нижній частині кола зображення лаврових гілок (напіввінка), що доходять до напису.

Усі зображення і написи рельєфні. По колу медаль обрамлено бортиком з обох боків. За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого

кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з трьома поздовжніми смужками в центрі шириною 2 мм, відстань між смужками 2 мм.

Медаль «15 років сумлінної служби»

Відзнакою «15 років сумлінної служби» нагороджують військово-службовців Збройних сил України, які сумлінно та чесно виконують обов'язок і мають 15 років військової служби в календарному обчисленні.

Медаль виготовлено з білого металу, у формі кола. На лицьовому боці медалі зображено малий Державний герб України – тризуб у щиті покритого емаллю синього кольору на тлі лаврового вінка покладеного на схрещенні під гострим кутом мечів вістрями вгору. Зображення лаврового вінка – жовтого металу. Цю композицію завершено зорею з розбіжними променями, що доходять до руків'я мечів. Руків'я мечів своєю основою й вістря мечів доходять до бортика медалі.

На зворотному боці медалі в центрі розміщено напис у три рядки «15 років сумлінної служби». По колу у верхній частині – напис «Міністерство оборони України» та під написом у нижній

частині кола зображення лаврових гілок (напіввінка), що доходять до напису. Усі зображення і написи рельєфні. По колу медаль обрамлено бортиком з обох боків.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини білого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з двома поздовжніми смужками в центрі шириною 2 мм, відстань між смужками 2 мм.

Медаль «20 років сумлінної служби»

Відзнакою «20 років сумлінної служби» нагороджують військово-службовців Збройних сил України, які сумлінно та чесно виконують обов'язок і мають 20 років військової служби в календарному обчисленні.

Медаль виготовлено з жовтого металу у формі кола. На лицьовому боці медалі зображено малий Державний герб України – тризуб у щиті по-критого емаллю синього кольору на тлі лаврового вінка вміщений на схрещенні під гострим кутом мечів вістрями вгору. Цю композицію завершено зорею з розбіжними променями, що доходять до руків'я мечів. Руків'я мечів своєю основою й вістря мечів доходять до бортика медалі.

На зворотному боці медалі в центрі вміщено напис у три ряди «20 років сумлінної служби». По колу у верхній частині вміщено напис «Міністерство оборони України» та під написом у нижній частині кола зображення лаврових гілок (напіввінка), що доходять до напису. Усі зображення і написи рельєфні. По колу медаль обрамлено бортиком з обох боків.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з однією поздовжньою смужкою в центрі шириною 2 мм.

Медаль «Ветеран служби»

Відзнакою медаль «Ветеран служби» нагороджують військовослужбовців Збройних сил України за високі показники в бойовій і професійній підготовці, зразкове виконання військового обов'язку та мають вислугу 25 і більше календарних років.

Медаль виготовлено з білого металу у формі кола. На лицьовому боці медалі зображено рівнораменний хрест, рамена якого утворені з п'яти розбіжних променів.

Центральний промінь виходить на бортик медалі. Хрест накладений на круглий щит і схрещені мечі вістрями вгору. Руків'я й вістря мечів виходять на бортик медалі. Вістря та руків'я мечів просічні.

У центрі хреста зображено малий Державний герб України – тризуб у щиті покритого емаллю синього кольору на тлі лаврового вінка жовтого металу. Нижнє рамено хреста та мечі до руків'я перевиває стрічка, покрита емаллю білого кольору, з написом «Ветеран служби». Зворотний бік медалі плоский з написом у два ряди: «Міністерство оборони України». Усі зображення і написи рельєфні. По колу медаль обрамлено бортиком з обох боків.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини білого металу, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з однією позовжньою смужкою в центрі шириною 10 мм.

Нагрудний знак «За зразкову службу»

Відзнакою «За зразкову службу» нагороджують військовослужбовців Збройних сил України за зразкове виконання військового обов'язку, підтримання бойової готовності військ і сил, високу професійну майстерність, проявлену під час навчань, бойового чергування, інспекційних контрольних перевірок, самовідданість і стійкість, виявлені під час проходження військової служби, та які

отримали оцінку «відмінно» за підсумками навчального року.

Нагрудний знак має вигляд хреста рамена якого складено з чотирьох пучків розбіжних променів різної довжини та форми білого металу. У центрі хреста розміщено малий Державний герб України – тризуб у щиті покритого емаллю синього кольору на тлі схрещених мечів вістрями вгору. Цю композицію покладено на вінок із дубових і калинових гілок. У нижній частині вінка фігурну стрічку, покрито напівпрозорою емаллю малинового кольору, з написом: «За зразкову службу». Зображення мечів і вінка, пружок стрічки та літери напису жовтого металу. Усі зображення і напис рельєфні.

Розмір нагрудного знака – 45x45 мм. Зворотний бік нагрудного знака злегка увігнутий із застібкою для прикріплення до одягу.

Розмір планки: ширина – 28x12 мм. Планка нагрудного знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка нагрудного знака шовкова муарова жовтого кольору з позовжніми смужками: у центрі синього кольору шириною 4 мм і від неї малинового кольору шириною 4 мм та відстанню між ними шириною 1 мм.

Нагрудний знак «Знак пошани»

Відзнакою «Знак пошани» нагороджують військовослужбовців і працівників Збройних сил України за значний особистий внесок у справу розбудови, розвитку та забезпечення життєдіяльності Збройних сил України, досягнення високих показників у військовій, науковій, освітянській та інших сферах діяльності, бездоганну сумлінну службу та працю.

Нагрудний знак має вигляд рівнораменного хреста козацького типу з розбіжними сторонами, покритими напів-прозорою емаллю малинового кольору, покладений на пучки розбіжних променів білого металу. Центральний розбіжний промінь ширший за інші. Пружки хреста жовтого металу. Посередині хреста круглий медальйон жовтого металу, на якому нанесено зображення малого Державного герба України – тризуб у щиті покритого емаллю синього кольору, на тлі зорі. Медальйон має два пружки, простір між якими покрито емаллю білого кольору. У верхній частині медальйона напис між пружками: «Міністерство оборони України». На нижню частину медальйона накладено дві лаврові гілки (напів-вінок). Пружки хреста та медальйона, літери напису, лаврові гілки жовтого металу. Усі зображення й напис рельєфні.

Розмір нагрудного знака – 41×41 мм. Зворотний бік нагрудного знака злегка увігнутий із застібкою для прикріплення до одягу.

Розмір планки: ширина – 28×12 мм. Планка нагрудного знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка нагрудного знака шовкова муарова з поздовжніми смужками: малинового кольору шириною 6 мм з країв, за тим послідовно білого кольору шириною 1 мм і синього кольору шириною 3 мм та жовтого кольору в центрі шириною 8 мм.

Нагрудний знак «За військову доблесть»

Відзнакою «За військову доблесть» нагороджують військовослужбовців Збройних сил України за особисті заслуги в професійній підготовці, підтриманні високої бойової готовності військ, військових частин і підрозділів протягом двох і більше років; за освоєння нової бойової техніки за короткий час; за мужність і відвагу, виявлені на навчаннях,

маневрах, при виконанні своїх обов'язків при несенні служби та бойового чергування, а також при виконанні завдань, пов'язаних з ліквідацією наслідків стихійного лиха, природних і техногенних катастроф, інших надзвичайних ситуацій, при рятуванні людей і матеріальних цінностей; за самовідданість і стійкість, виявлені при проходженні військової служби; за відмінні особисті показники в польовій, повітряній і морській виучці.

Особам, які нагороджені нагрудним знаком «За військову доблесть», надано право на першочергове зарахування до військових закладів вищої освіти. Нагородження нагрудним знаком «За військову доблесть» здійснюють за умови наявності нагородження нагрудним знаком «За зразкову службу» або «Знак пошани».

Нагрудний знак має вигляд хреста із розбіжними сторонами, покритими емаллю темно-червоного кольору, між якими розбіжні промені. Сторони хреста каплеподібні, мають два пружки жовтого металу, простір між якими покритий емаллю білого кольору. Посередині хреста вміщено круглий медальйон, покритий емаллю білого кольору. Медальйон накладений на вінок з гілок лаврового та дубового листя й вертикально розташований меч вістрям угору білого металу. На медальйоні напис в три рядки: «За військову доблесть». Вище розміщено зображення малого Державного герба України – тризуба в щиті покритого емаллю синього кольору. Пружки хреста і медальйона, промені та літери напису жовтого металу. Усі зображення й напис рельєфні.

Розмір знака – 45×45 мм. Зворотний бік нагрудного знака злегка увігнутий із застібкою для прикріплення до одягу.

Розмір планки: 28×12 мм. Планка нагрудного знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка нагрудного знака шовкова муарова з поздовжніми смужками: синього кольору шириною 2 мм, жовтого – шириною 2 мм, темно-червоного – шириною 11 мм, синього – шириною 2 мм, жовтого – шириною

2 мм, темно-червоного – шириною 11 мм, синього – шириною 2 мм, жовтого – шириною 2 мм.

Під терміном «військові формування України» прийнято розуміти всі воєнізовані структури, окрім Збройних сил України. До цього переліку віднесено Національну гвардію України, Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України (до 2014 р.), підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та в справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (з 2013 р. – Державна служба України з надзвичайних ситуацій), Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України.

Національна гвардія України – військове формування з правоохоронними функціями в складі Міністерства внутрішніх справ України. Головним призначенням Національної гвардії України є захист та охорона життя, особистих прав і свобод українських громадян, загалом суспільства та держави від злочинних і протиправних посягань, охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки.

Національна гвардія України у взаємодії зі Збройними силами України бере участь у відсічі збройної агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення бойових дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони.

Перше формування Національної гвардії України відбулося відповідно до закону, ухваленого Верховною Радою України від 4 листопада 1991 р. За поданням Кабінету Міністрів України 11 січня 2000 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про розформування Національної гвардії як військового формування, що виконало поставлені завдання. Заново створена у 2014 р.

До важливих завдань Національної гвардії України також віднесено забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань і груп, терористичних організацій, організованих злочинних організацій.

Система відомчих заохочувальних відзнак Національної гвардії України відповідає загальному призначенню цього військового формування й має за мету заохочення військовослужбовців, резервістів і працівників Національної гвардії України до зразкового виконання військового та професійного обов'язку й відзначення за особисті досягнення.

До системи відомчих заохочувальних відзнак Національної гвардії України віднесено такі, як:

- нагрудний знак «За доблесну службу»;
- медаль «10 років сумлінної служби», медаль «15 років сумлінної служби», медаль «20 років сумлінної служби», медаль «Ветеран служби».

Заохочувальні відзнаки Національної гвардії України

Нагрудний знак «За доблесну службу»

Нагрудним знаком «За доблесну службу» відзначають військовослужбовців, резервістів і працівників Національної гвардії України за досягнення високих показників у службі та бойовій підготовці, особисту мужність, сміливі та самовіддані дії, виявлені при виконанні службового або військового обов'язку.

Знак виготовлено зі сплавів міді, у вигляді вертикально видовженого щита з пружками від центра якого розбігаються промені. По периметру щит облямований металевими крапками під бісер. Щит покладено на вінок із гілок дубового листа з білого металу.

У центральній частині щита розміщено емблему Національної гвардії України – прямий рівнораменний хрест крапового

кольору в центрі якого у восьмиграннику темно-зеленого кольору вміщено зображення малого Державного герба України. Емблему покладено на дві перехрещені шаблі козацького типу вістрям догори. У нижній частині знака на стрічці білого кольору розміщено напис «За доблесну службу». Пружки хреста, восьмигранника та стрічки, а також напис золотистого кольору. Усі зображення і написи рельєфні.

Розмір знака – 45х37 мм. Зворотний бік знака плоский, з номером і гвинтом для кріплення нагрудного знака до одягу.

Розмір планки знака – 28х12 мм. Планка знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка знака муарова завширшки 28 мм червоного кольору з позовжніми кольоровими симетричними смужками: по краях – зелені 2 мм; далі до центру – червоні 7,5 мм, сині 3 мм. По центру – смужка золотистого кольору 5 мм. На зворотній стороні розміщено шпильку для прикріплення планки до одягу.

Медаль «10 років сумлінної служби»

Медалю «10 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Національної гвардії України, які сумлінно ставляться до виконання службових обов'язків і станом на 13 березня поточного року мають вислугу в календарному обчисленні 10 років.

Медаль має форму кола бронзового кольору з пружкою. На лицьовому боці медалі в центрі покладено коло зі стилізованими променями на якому зображено емблему Національної гвардії України – прямий рівнораменний хрест крапового кольору в центрі якого у восьмиграннику темно-зеленого кольору вміщено зображення малого Державного герба України. Коло з емблемою має пружку бронзового кольору. Навколо емблеми на синьому фоні зроблено напис «Національна гвардія України», розділений унизу крапкою.

На зворотному боці медалі зліва по колу зображено гілку з дубовим листям; з правого боку – напис у чотири рядки «10 років сумлінної служби». Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30х2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28х12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка до медалі – муарова завширшки 28 мм крапового кольору з позовжніми зеленими смужками по краях завширшки 2 мм. Посередині – три сині смужки завширшки 2 мм на відстані 2 мм одна від одної.

Медаль «15 років сумлінної служби»

Медалю «15 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Національної гвардії України, які сумлінно ставляться до виконання службових обов'язків і станом на 13 березня поточного року мають вислугу в календарному обчисленні 15 років.

Медаль має форму кола сріблястого кольору з пружкою. На лицьовому боці медалі в центрі покладено коло зі стилізованими променями на якому зображено емблему Національної гвардії України – прямий рівнораменний хрест крапового кольору в центрі якого у восьмиграннику темно-зеленого кольору вміщено зображення малого Державного герба України. Коло з емблемою має пружку сріблястого кольору. Навколо емблеми на синьому фоні зроблено напис «Національна гвардія України», розділений унизу крапкою. Напис жовтого кольору.

На зворотному боці медалі з лівого боку по колу зображено гілку з дубовим листям; з правого боку – напис у чотири рядки «15 років сумлінної служби». Усі зображення і написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка до медалі – муарова завширшки 28 мм крапового кольору з поздовжніми зеленими смужками по краях завширшки 2 мм. Посередині – дві сині смужки завширшки 2 мм на відстані 2 мм одна від одної.

Медаль «20 років сумлінної служби»

Медалю «20 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Національної гвардії України, які сумлінно ставляться до виконання службових обов'язків і станом на 13 березня поточного року мають вислугу в календарному обчисленні 20 років.

Медаль має форму кола золотистого кольору з пружкою. На лицьовому боці медалі в центрі покладено коло зі стилізованими променями на якому зображено емблему Національної гвардії України – прямий рівнораменний хрест крапового кольору в центрі якого у восьмиграннику темно-зеленого кольору вміщено зображення малого Державного герба України. Коло з емблемою має пружку золотистого кольору. Навколо емблеми на синьому фоні зроблено напис «Національна гвардія України», розділений крапкою внизу. Напис золотистого кольору.

На зворотному боці медалі з лівого боку по колу зображено гілку з дубовим листям; з правого боку – напис у чотири ряди «20 років сумлінної служби». Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно

30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка до медалі – муарова завширшки 28 мм крапового кольору з поздовжніми зеленими смужками по краях завширшки 2 мм. По центру – одна синя смужка завширшки 2 мм.

Медаль «Ветеран служби»

Медаллю «Ветеран служби» нагороджують військовослужбовців Національної гвардії України, які мають вислугу 25 років і більше, за багаторічну бездоганну службу, підвищення ефективності роботи органів Національної гвардії України, високий рівень організації службової діяльності підлеглих, вагомі особисті досягнення в боротьбі зі злочинністю й охороні громадського порядку, умілу організацію ефективної діяльності підпорядкованих підрозділів, військових частин і з'єднань Національної гвардії України.

Медаль має форму кола золотистого кольору. На лицьовому боці медалі в центрі зображено емблему Національної гвардії України – прямий рівнораменний хрест крапового кольору в центрі якого у восьмиграннику темно-зеленого кольору вміщено зображення малого Державного герба України покладену на з дві перехрещені шаблі вістрям угору. По колу медаль обрамлено подвійним бортиком із синьою смужкою.

На зворотному боці медалі розташовані: з лівого боку по колу – гілка з дубовим листям; з правого боку по колу – напис «Національна гвардія України», посередині – напис у два ряди «Ветеран служби». Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металеві пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка до медалі – муарова завширшки 28 мм крапового кольору з поздовжніми зеленими смужками по краях завширшки 2 мм. По центру – синя смужка розміром 10 мм.

Державна прикордонна служба України має власну систему символіки, яка сучасними методами відтворює історичні традиції прикордонників. Вона є складовою загальної системи символіки військових формувань держави. У її основу покладено державні символи України й ужито для означення служби традиційний для прикордонників зелений колір. Цей колір також повною мірою використано для символіки прапорів морської охорони, що відбиває характер дій прикордонників на морі. Система відомчих заохочувальних відзнак відображає характер прикордонної служби.

*Заохочувальні відзнаки
Державної прикордонної служби України*

Медаль «10 років сумлінної служби»

Медаль «10 років сумлінної служби» виготовлено зі сплавів міді бронзового кольору у формі кола. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Державної прикордонної служби України – хрест, покритий емаллю зеленого кольору, у центрі вміщено зображення малого Державного герба України, покритого емаллю синього кольору, в обрамленні круглого вінка з дубового листя.

На зворотному боці медалі ліворуч зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи, у центрі: «10 років сумлінної служби», по колу праворуч: «Державна прикордонна служба України». Усі зображення й написи рельєфні. Медаль має випуклий бортик.

Розмір медалі 32 мм. Розмір прямокутної колодки до медалі – 28x42 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу до колодки – 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Стрічка медалі – шовкова муарова, зеленого кольору з повздовжніми трьома малиновими по 2 мм кожна та чотирма жовтими смужками завширшки 2 мм. За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, яку виготовлено з білого металу у вигляді прямокутної металевої пластини,

обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – тонка металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір планки медалі – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута відповідною стрічкою.

Медаль «15 років сумлінної служби»

Медаль «15 років сумлінної служби» виготовлено з металу білого кольору у формі кола. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Державної прикордонної служби України – хрест, покритий емаллю зеленого кольору, у центрі якої вміщено зображення малого Державного герба України, покритого емаллю синього кольору, в обрамленні круглого вінка з дубового листя.

На зворотному боці медалі ліворуч зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи, у центрі: «15 років сумлінної служби», по колу праворуч: «Державна прикордонна служба України». Усі зображення й написи рельєфні. Медаль має випуклий бортик.

Розмір медалі 32 мм. Розмір прямокутної колодки до медалі – 28x42 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу до колодки – 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Стрічка медалі – шовкова муарова, зеленого кольору із розміщеними посередині повздовжніми смужками, зліва направо: жовта

смужка – 4 мм, малинова – 2 мм, жовта – 2 мм, малинова – 2 мм, жовта – 4 мм.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, яку виготовлено з білого металу у вигляді прямокутної металевої пластини, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – тонка металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір планки медалі – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута відповідною стрічкою.

Медаль «20 років сумлінної служби»

Медаль виготовлено з металу жовтого кольору у формі кола. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Державної прикордонної служби України – хрест, покритий емаллю зеленого кольору, у центрі якої вміщено зображення малого Державного герба України, покритого емаллю синього кольору, в обрамленні круглого вінка з дубового листа.

На зворотному боці медалі ліворуч зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи, у центрі: «20 років сумлінної служби», по колу праворуч: «Державна прикордонна служба України». Усі зображення й написи рельєфні. Медаль має випуклий бортик.

Розмір медалі 32 мм. Розмір прямокутної колодки до медалі – 28x42 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу до колодки – 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Стрічка медалі – шовкова муарова, зеленого кольору з однією малиновою посередині смужкою завширшки 2 мм і двома жовтими смужками по краях завширшки 6 мм кожна.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, яку виготовлено з білого металу у вигляді прямокутної металевої пластини, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – тонка металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір планки медалі – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута відповідною стрічкою.

Медаль «Ветеран служби»

Медаль «Ветеран служби» виготовлено з недорогоцінного металу у формі кола з променями, що відходять від центра кола. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Державної прикордонної служби України – хрест, покритий емаллю зеленого кольору, у центрі якої вміщено зображення малого Державного герба України, який покритий емаллю синього кольору, в обрамленні круглого вінка з дубового листа.

На зворотному боці медалі ліворуч зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи, у центрі: «Ветеран служби», по колу праворуч: «Державна прикордонна служба України». Усі зображення й написи рельєфні. Медаль має випуклий бортик.

Розмір медалі 32 мм. Розмір прямокутної колодки до медалі – 28x42 мм, фігурної дужки й заокругленого виступу до колодки – 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи

для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Стрічка медалі – шовкова муарова, зеленого кольору з повздовжньою малиною смужкою завширшки 10 мм посередині та двома жовтими смужками завширшки 2 мм по краях.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, яку виготовлено з білого металу у вигляді прямокутної металевої пластини, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – тонка металева фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір планки медалі – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута муаровою стрічкою зеленого кольору зі смужками жовтого кольору розміром 2 мм з країв і малинового кольору посередині розміром 10 мм.

Нагрудний знак «Відмінний прикордонник»

Нагрудний знак «Відмінний прикордонник» виготовлено зі сплавів міді у формі щита, посередині якого розміщені промені, що розходяться від центру. Щит покритий емаллю зеленого кольору. По периметру щит облямований бортиком жовтого металу.

У центрі щита розташовано зображення прикордонника з собакою білого кольору та за його спиною прикордонний стовп із зображенням малого Державного Герба України. Стовп розфарбований синіми та жовтими смужками. Ця фігурна композиція, повернута праворуч, опирається внизу щита на стрічку покриту емаллю білого кольору з написом «Відмінний прикордонник». Напис на стрічці синього кольору. Кріплення знака до одягу здійснюють за допомогою нарізного штифта з гайкою. Усі зображення рельєфні.

Розмір знака: 45x32 мм. Розмір планки знака – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута муаровою стрічкою зеленого кольору зі смужками білого кольору розміром 10 мм – посередині, малинового кольору розміром 2 мм – по краях.

Нагрудний знак

«За мужність в охороні державного кордону»

Нагрудний знак виготовлено зі сплавів міді у формі давньоруського щита з променями, що відходять від центру. Щит покритий емаллю зеленого кольору й обрамлений дубовим вінком білого кольору, угорі якого розташована стрічка кольорів Державного прапора України. Угорі цю композицію вінчає зображення малого Державного герба України.

У центрі щита розташовано зображення прикордонника з собакою навприсядки та прикордонного стовпа з тризубом жовтого кольору за ними. Фігурна композиція внизу щита опирається на стрічку малинового кольору з написом «За мужність» жовтого кольору.

На зворотному боці знака по периметру щита зроблено напис «За мужність в охороні державного кордону» розділений унизу плакеткою із позначкою «№» для вигравірування номеру знака. Відзнаку до одягу прикріплюють за допомогою нарізного штифта. Усі зображення рельєфні.

Розмір знака: 45x32 мм. Розмір планки знака – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута муаровою стрічкою зеленого кольору зі смужками посередині малинового кольору розміром 10 мм, білого кольору із країв розміром 2 мм кожна.

Нагрудний знак «Відзнака служби»

Нагрудний знак «Відзнака служби» виготовлено зі сплавів міді, має форму вертикального овалу жовтого металу від центру якого відходять промені.

У центрі знака розташовані символи прикордонної служби – прикордонний стовп жовтого кольору зі смужками синього кольору та зображенням малого Державного герба України. Зліва розміщено вінок лаврового листя жовтого металу як символ сили та слави. Уздовж прикордонного стовпа розміщено древко із Державним прапором України зверху. Прапор покритий напівпрозорими жовтою й блакитною емаллями. Від прапора уздовж овалу розширюючись відходять смужки жовтого металу. Знизу фігурна композиція перев'язана стрічкою покритою емаллю синього кольору. На стрічці зроблено напис «Відзнака служби» жовтого металу. Кріплення відзнаки до одягу здійснено за допомогою нарізного штифта з гайкою. Усі зображення рельєфні.

Розмір знака: 45x29 мм. Розмір планки знака – 28x12 мм. Планка – металева пластинка, обтягнута муаровою стрічкою зеленого кольору зі смужками посередині жовтого кольору розміром 10 мм, малинового кольору з країв смужки жовтого кольору розміром 2 мм кожна.

Заохочувальні відзнаки Служби безпеки України

Відомчі заохочувальні відзнаки в Службі безпеки України встановлено з метою заохочення й відзначення особистих трудових досягнень у професійній, службовій діяльності, за бездоганну

службу й особливі заслуги під час виконання службових обов'язків працівників центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, що входять до сфери їх управління, військовослужбовців і працівників військових формувань, осіб рядового та начальницького складу, працівників державних правоохоронних органів.

До фалеристичного комплексу Служби безпеки України відносять такі відомчі заохочувальні відзнаки:

- нагрудні знаки: «Відзнака Служби безпеки України», «За доблесть», «За відвагу»;
- медалі: «Ветеран служби», «20 років сумлінної служби», «15 років сумлінної служби», «10 років сумлінної служби».

Нагрудний знак «Відзнака Служби безпеки України»

Нагрудним знаком «Відзнака Служби безпеки України» нагороджують за видатні особисті заслуги перед органами державної безпеки України та бездоганну багаторічну службу або роботу військовослужбовців і працівників Служби безпеки України, які мають термін військової служби понад 10 років.

Знак виготовлено зі сплавів міді, має форму витягнутого по вертикалі щита покритого емаллю малинового кольору, пружки щита з металу жовтого кольору. На щит покладено тришарову композицію з меча, покладеного по центру вістрям угору на лаврову гілку. Меч і лаврова гілка з металу жовтого кольору. У верхній частині меча розміщено зображення малого Державного герба України – тризуба на щиті покритого емаллю синього кольору. Під зображенням герба в центральній частині знака розміщено Державний прапор України з написом

«Безпека держави (на синьому полотнищі) – безпека народу (на жовтому полотнищі)». У нижній частині знака на руків'ї меча та щиті розміщено стрічку із абрєвіатурою Служби безпеки України «СБУ». Стрічка покрита емаллю синього кольору. Усі зображення і написи рельєфні.

Розмір знака – 45х32 мм. Зворотний бік знака плоский, з номером і гвинтом для кріплення нагрудного знака до одягу. Розмір планки знака – 28х12 мм. Планка знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту муаровою стрічкою синього кольору зі смужками червоного кольору з країв і білого кольору посередині. На зворотній стороні розміщено шпильку для прикріплення планки до одягу.

Нагрудний знак «За доблесть»

Нагрудним знаком «За доблесть» нагороджують за визначний особистий внесок у справу забезпечення державної безпеки України та бездоганну багаторічну службу або роботу військовослужбовців і працівників Служби безпеки України, які мають термін військової служби понад 5 років.

Знак виготовлено зі сплавів міді. Основу знака становить чотирипроменева зірка з металу срібного кольору, на яку покладено перехрещені мечі вістрям угору та рівнораменний хрест із заокругленими кінцями покритий емаллю синього кольору. Пружки хреста та мечі з жовтого металу.

Посередині хреста розміщено круглий медальйон з пружкою, у центрі якого на синьому емалевому тлі зображено фігуру святого Георгія, що перемагає змія. По колу медальйона, покритому емаллю білого кольору, розміщено напис жовтими літерами «За доблесть», у нижній частині стилізована крапка.

Над медальйоном на верхньому рамені хреста розміщено зображення малого Державного герба України – тризуба в щиті покритого емаллю синього кольору. Усі зображення і написи рельєфні.

Розмір знака – 45х45 мм. Зворотний бік знака плоский, з номером і гвинтом для кріплення нагрудного знака до одягу.

Розмір планки знака – 28х12 мм. Планка знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту муаровою стрічкою синього кольору зі смужками білого та жовтого кольорів з країв. На зворотній стороні розміщено шпильку для прикріплення планки до одягу.

Нагрудний знак «За відвагу»

Нагрудним знаком «За відвагу» нагороджують військовослужбовців і працівників Служби безпеки України за особисту відвагу та самовіддані дії, виявлені:

– під час захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;

– при попередженні, виявленні, припиненні та розкритті злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції й організованої злочинної діяльності, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу державним інтересам України;

– виявленні особистої відваги та самовідданих дій.

Нагрудний знак «За відвагу» виготовлено зі сплавів міді, являє собою рельєфну композицію, основу якої становить чотирипроменева зірка з металу білого кольору. На зірку накладено рівнораменний хрест з заокругленими кінцями з металу жовтого кольору.

На хрест накладено вінок з лаврового та дубового листя. Зліва розташована гілка лаврового листя, справа – гілка дубового листя, які заходять під горизонтальні рамена хреста. В основі вінка розташовано стрічку, покриту емаллю бордового кольору. На стрічці розміщено напис жовтими літерами «За відвагу». На цю композицію покладені перехрещені мечі вістрям угору.

Вінчає композицію емблема Служби безпеки України – прямий рівнораменний хрест, покритий емаллю синього кольору з жовтими пружками. У центрі хреста медальйон з зображенням малого Державного герба України – тризуба в щиті. Щит і медальйон покриті емаллю синього кольору. Медальйон обрамлений вінком з дубового листя жовтого кольору. Усі зображення і написи рельєфні.

Розмір знака – 45x45 мм. Зворотний бік знака плоский, з номером і гвинтом для кріплення нагрудного знака до одягу. Розмір планки знака – 28x12 мм. Планка знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту муаровою стрічкою жовтого кольору з смужками білого та синього кольорів. На зворотній стороні розмішено шпильку для прикріплення планки до одягу.

Медаль «Ветеран служби»

Медалю «Ветеран служби» нагороджують військовослужбовців Служби безпеки України, які мають термін військової служби не менш як 25 років і досягли високих показників в оперативно-службовій діяльності, є взірцем вірності Військовій присязі та зразково виконують військовий обов'язок.

Медаль «Ветеран служби» виготовлено зі сплавів міді, у формі кола з пружками золотистого кольору. На лицьовому боці медалі по колу розміщено лавровий вінок на який покладено перехрещені мечі. На мечі накладено щит, поверх щита – емблема Служби безпеки України – прямий рівнораменний хрест, покритий емаллю синього кольору з жовтими пружками. У центрі хреста медальйон із зобра-

женням малого Державного герба України – тризуба в щиті. Щит і медальйон покриті емаллю синього кольору. Медальйон обрамлений вінком з дубового листя жовтого кольору.

На зворотному боці медалі зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи: у центрі – «Ветеран служби» і по колу праворуч – «Служба безпеки України». Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі муарова синього кольору з повздовжньою жовтою смужкою посередині та малиновими по краях.

Медаль «20 років сумлінної служби»

Медалю «20 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Служби безпеки України, які мають термін військової служби не менше 20 років.

Медаль «20 років сумлінної служби» виготовлено зі сплавів міді, у формі кола з пружками золотистого кольору. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Служби безпеки України – прямий рівнораменний хрест, покритий емаллю синього кольору із жовтими пружками. У центрі хреста медальйон із зображенням малого Державного герба України – тризуба в щиті. Щит і медальйон покриті емаллю синього кольору. Медальйон обрамлений вінком із дубового листа жовтого кольору.

На зворотному боці медалі зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи: у центрі – «20 років сумлінної служби» і по колу праворуч – «Служба безпеки України». Усі зображення і написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки й заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі муарова синього кольору з повздовжньою смужкою жовтого кольору посередині та малиновими по краях.

Медаль «15 років сумлінної служби»

Медалю «15 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Служби безпеки України, які мають термін військової служби не менше 15 років.

Медаль «15 років сумлінної служби» виготовлено зі сплавів міді, у формі кола з пружками сріблястого кольору. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Служби безпеки України – прямий рівнораменний хрест, покритий емаллю синього кольору з жовтими пружками. У центрі хреста медальйон із зображенням малого Державного герба України – тризуба в щиті. Щит і медальйон покриті емаллю синього кольору. Медальйон обрамлений вінком з дубового листа жовтого кольору.

На зворотному боці медалі зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, та написи: у центрі – «15 років сумлінної служби» і по колу праворуч – «Служба безпеки України». Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі муарова синього кольору з двома повздовжніми смужками жовтого кольору посередині та малиновими по краях.

Медаль «10 років сумлінної служби»

Медаллю «10 років сумлінної служби» нагороджують військовослужбовців Служби безпеки України, які мають термін військової служби не менше 10 років.

Медаль «10 років сумлінної служби» виготовлено зі сплавів міді, має форму з пружками бронзового кольору. На лицьовому боці медалі розміщено емблему Служби безпеки України – прямий рівнораменний хрест, по-критий емаллю синього кольору з жовтими пружками. У центрі хреста медальйон із зображенням малого Державного герба України – тризуба в щиті. Щит і медальйон покриті емаллю синього кольору. Медальйон обрамлений вінком з дубового листа жовтого кольору.

На зворотному боці медалі зображені гілки з калиновим і дубовим листям, перевиті стрічкою, і написи: у центрі – «10 років сумлінної служби» і по колу праворуч – «Служба безпеки України». Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця медаль з'єднано з колодкою, у вигляді прямокутної металевої пластини жовтого кольору, обтягнутої стрічкою. У нижній частині колодки – проста металева

фігурна дужка з заокругленим виступом та отвором посередині для сполучення колодки зі знаком медалі.

Розмір медалі 32 мм. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм, фігурної дужки та заокругленого виступу – відповідно 30x2 мм та 2 мм. На зворотному боці колодки – прорізи для прикріплення стрічки, а також застібка для кріплення медалі до одягу.

Розмір планки – 28x12 мм. Планка медалі являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Стрічка медалі муарова синього кольору з трьома повздовжніми смужками жовтого кольору посередині та малиновими по боках.

Символіка державних військових формувань України базується на глибоких традиціях, відображає історичні здобутки українського війська і виправдовує зміст державної символіки України. Характер нагород військових формувань України відповідає їх функціональному призначенню [8].

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте структуру фалеристичного комплексу Української армії.
2. Охарактеризуйте поняття *відомчі заохочувальні відзнаки*.
3. Які відзнаки належать до нагородного комплексу Служби безпеки України?
4. Опишіть медаль «Ветеран служби» Національної гвардії України.
5. У чому різниця між медаллю державною нагородою та медаллю, яку відносять до відомчих заохочувальних відзнак?
6. Що відносять до нагородного комплексу Збройних сил України?

Література

1. Бринов О. Українська фалеристика на світових ринках // Нумізмати́ка і фалеристика. 2011. № 3 (59).

2. Бринов О. Українські відзнаки на європейських ринках // Нумізматика і фалеристика. 2010. № 1 (53).
3. Бузало В. Орден Данила Галицького // Військово-історичний альманах. 2004. Ч. 1. (8).
4. Бузало В., Карпов В. Офіційні символи глави держави. До історії їх створення // Військово-історичний альманах. 2011. Ч. 2. (23).
5. Граб С. Нагороди Служби безпеки України // Військово-історичний альманах. 2007. Ч. 1. (14).
6. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007. 296 с.; іл.
7. Карпов В. В. Військові прапори України. Київ : Українська хата, 2007. 56 с.; іл.
8. Карпов В. В. Військові нагороди України. Київ : Балтія-Друк, 2018. 80 с.
9. Карпов В. В. Українська звитяга в символах. Київ : О. Філюк, 2016. 421 с.; іл.
10. Лазаренко В., Литвин С. Відзнака президента України – орден Богдана Хмельницького. Третя нагорода незалежної України: від відзнаки до державної нагороди (1995–2005 рр.) // Нумізматика і фалеристика. 2009. № 1 (49).
11. Лазаренко В. Знак «Доблесть і честь». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України // Нумізматика і фалеристика. 2012. № 1 (61).
12. Лазаренко В. Історія створення медалі «За мужність в охороні державного кордону України» // Нумізматика і фалеристика. 2008. № 1 (45).
13. Лазаренко В. Медаль «Ветеран військової служби». Становлення та розвиток відомчої нагородної системи Міністерства оборони України // Нумізматика і фалеристика. 2011. № 4 (60).
14. Лазаренко В. Медаль «За бездоганну службу» I, II та III ступеня – від відзнаки до державної нагороди (1996–2003 рр.) // Нумізматика і фалеристика. 2011. № 1 (57).

15. Лазаренко В. Медаль «За військову службу Україні» – від відзнаки до державної нагороди (1995–2000 рр.) // Нумізматика і фалеристика. 2011. № 3 (59).
16. Лазаренко В. Почесна відзнака Президента України – від відзнаки до державної нагороди (1992–2002 рр.) // Нумізматика і фалеристика. 2008. № 2 (46).
17. Литвин С. М. Нагрудні кваліфікаційні знаки України : довідник-каталог. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 344 с.; іл.
18. Муравйов О. Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, встановлені 2005 року // Військово-історичний альманах. 2005. Ч. 2. (11).
19. Муравйов О. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України // Знак : вісник Українського геральдичного товариства. 2007. Ч. 41.
20. Муравйов О. Штандарти Міністра оборони України й начальника Генерального штабу Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 2. (5).
21. Символіка Прикордонних військ України // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 1. (4).
22. Скрыбін О. Перехідні вимпели Міністра оборони України // Військово-історичний альманах. 2006. Ч. 1. (12).
23. Указ Президента України від 20 червня 2006 р. № 550/2006 «Про опис і малюнок базового зразка Бойового Прапора військової частини (з'єднання) Збройних Сил України».
24. Указ Президента України від 20 червня 2006 № 551/2006 «Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України».
25. Указ Президента України від 30 травня 2012 № 365 «Про відомчі заохочувальні відзнаки».

РОЗДІЛ 4

Експертне студіювання й оцінка предметів

4.1. Практикум з експертизи прапорів

Експертне дослідження має низку етапів. Залежно від виду експертизи, а саме простої чи складної (комплексної), визначають алгоритм експертизи, послідовність дій експерта: історико-документальне дослідження історії об'єкта або провенанс об'єкта, визначення його місця в історії культури та мистецтва, художньо-стилістичні (мистецтвознавчі) дослідження, техніко-технологічний аналіз об'єкта й інші види досліджень, вибір яких залежить від особливостей об'єкта експертизи, а також, при потребі, будь-які з наведених вище експертиз окремо. Комплексні експертизи можуть проводити як один експерт, так і група експертів. Матеріали експертизи є базою для оцінки предмета.

Провенанс об'єкта експертизи передбачає встановлення часу та місця створення об'єкта; пошук, підтвердження чи спростування історії його побутування. Історико-документальні дослідження (провенанс) – це збирання відомостей про походження об'єкта дослідження, історію його побутування (у тому числі колекційного й експозиційного), історію його створення, відомості життєвої та творчої біографії автора.

Обов'язковим критерієм відбору документів є їхня фактологічна достовірність (архівні документи, друковані видання, фото- та відеоматеріали тощо).

Усі документи, що є суттєвими для ходу дослідження, копіюють і долучають до матеріалів експертного висновку.

Визначення місця об'єкта в історії мистецтва передбачає встановлення авторства та/або школи чи напрямку; класифікація та віднесення його до типологічної групи; визначення художнього рівня, історичного значення приналежності об'єкта до культурних цінностей. Художньо-стилістичні (мистецтвознавчі) дослідження – це виявлення та класифікація стилістичних ознак, аналіз сюжету й іконографії (за потреби), співвіднесення їх з еталонами або аналогами. Художньо-стилістичні дослідження проводять неінквизитним методом візуального огляду, який при потребі можуть здійснювати із застосуванням технічних засобів. Візуальний огляд є обов'язковим методом дослідження.

Об'єкт дослідження підлягає комплексній фотофіксації: загальний вигляд з різних ракурсів, збільшена фотофіксація будь-яких написів, датувальних марок, печаток, штампів, особливості та характерні ознаки об'єкта, а також за потреби інші.

Техніко-технологічний аналіз передбачає встановлення автентичності об'єкта на основі результатів аналізу матеріалів і технік, застосованих при його створенні. Техніко-технологічні дослідження можуть містити: визначення матеріалів і технік виконання об'єкта дослідження; визначення часу створення об'єкта; визначення ступеня збереженості та цілісності об'єкта; визначення технологічної відповідності об'єкта дослідження еталонам та інше.

До методів техніко-технологічних досліджень відносять фізико-оптичні та фізико-хімічні методи.

Фізико-оптичні методи аналізу ґрунтуються на: дослідженні та фотофіксації об'єкта у видимому діапазоні випромінювання; дослідженні та фотофіксації об'єкта в інфрачервоному діапазоні випромінювання; дослідженні та фотофіксації об'єкта в ультрафіолетовому діапазоні випромінювання; рентгенографію з наступною фотофіксацією зображення.

Фізико-хімічні методи аналізу ґрунтуються на: дослідженні матеріалів, з яких створено об'єкт; комплексний аналіз пігментів, в'язучих речовин, основ (для творів іконопису, живопису, графіки); спектральний аналіз; стратиграфічний аналіз; мікрохімічний аналіз та інші методи досліджень.

Прибори й обладнання, які використовують у техніко-технологічному дослідженні мають бути відкалібровані, повірені, експлуатуватися відповідно до вимог безпеки.

Експерт застосовує методи самостійно або залучає спеціалістів. У такому випадку експерт формулює завдання й надає спеціалісту доступ до об'єкта дослідження. Після проведення дослідження за завданням експерта спеціаліст передає йому всі отримані результати (тексти, фотознімки, відеозаписи, рентгенограми, таблиці, схеми, графіки тощо).

В основі експертизи лежать принципи: об'єктивності, неупередженості та незалежності експерта, достовірності дослідження та комплексний підхід. Згідно з набутими компетентностями експерт надає експертний висновок, ґрунтуючись на результатах проведених досліджень. Водночас експерт визначає види й обсяг досліджень, достатні для достовірного висновку експертизи, керуючись чинним законодавством України, набутими компетенціями та власним переконанням.

Експерт враховує в процесі дослідження максимальну кількість характеристик об'єкта експертизи, суттєвих для формулювання достовірного висновку (фізичні, техніко-технологічні, естетичні, історію побутування й будь-які інші характеристики, що причетні до дослідження).

Експертні висновки мають містити: інформацію про виконавця; опис об'єкта дослідження на початку дослідження; текст дослідження; висновки експерта й опис об'єкта за результатами дослідження. Текст містить опис ходу та результатів усіх проведених досліджень з конкретизацією усіх застосованих методів, приборів

та обладнання; опис використаних для порівняння еталонів та аналогів, з обов'язковим зазначенням їх походження; опис усіх виявлених формальних ознак об'єкта; список використаних інформаційних джерел. У висновках експерт формулює відповідь на завдання експертизи, що були поставлені на початку дослідження. Експертний висновок можна вважати достовірним, якщо результати експертизи ґрунтуються на дослідженнях, проведених науковими методами аутентифікації.

Практикум з експертизи предметів вексилології розкриємо на прикладі історичних прапорів періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр., які зберігаються в Національному музеї історії України та Національному військово-історичному музеї України. На підставі викладеної інформації студент формує експертний висновок.

Об'єкт дослідження – Знамено Українського Запорозького полку. 1917.

Провенанс. Відомо, що в період українізації військових частин Російської армії 1917 р. для означення національної приналежності спонтанно вживали жовто-блакитний прапор. Проте широкою була практика виготовлення власних прапорів. У цьому контексті найстарішим прапором вважаємо прапор виготовлений 1917 р. в українізованій військовій частині, яка розташовувалася в Москві. Він мав темно-червоний колір і зображення запорожця з мушкетом та козацьких атрибутів. Цей прапор зберігся. Напочатку 1950-х рр. він потрапив до Центрального державного історичного архіву м. Києва як «дар Чехословакии Украинской академии наук в знак признательности и искренней дружбы чешского и украинского народов».

З акту передачі від 1962 р. відомо, що до фондів Київського історичного музею (нині Національний музей історії України) надійшло 30 предметів, серед яких і цей прапор, який в супровідній документації значився як «прапор невстановленої організації...» та відносився до категорії: «речі українських буржуазних націоналістів, виявлені серед архівних матеріалів» [1; 2; 4; 6].

Художньо-стилістичні (мистецтвознавчі) дослідження.

Прапор розмірами 134×106 см. Виготовлено з двох полотнищ шовкової тканини червоного кольору, декоровано олійним живописом та оторочено металевою бахромою з трьох боків. На одному полотнищі прапора зображено козака з мушкетом у блакитному тлі геральдичного щита. Композиція обрамлена рослинним орнаментом. Обабіч від центрального зображення розташовані композиції – по два жовто-блакитних і по одному червоно-чорному прапору, ядра, гармати. Периметр полотнища обрамлений написом: ЗНАМЕНО УКРАЇНСЬКОГО ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКУ. На іншому полотнищі прапора зображено архангела Михаїла зі схрещеними мечами на блакитному тлі з золотавим рослинним орнаментом навколо. Угорі орнаменту міститься напис «6/VIII 1917», унизу – «ЗА УКРАЇНУ».

Опис цього прапора ще в 1965 р. опублікував знаний український геральдист і дослідник, колишній поручик армії УНР, майор Української Національної Армії М. О. Битинський (1893–1972). За його словами, ескіз прапора виконав військовий і політичний діяч А. Чернявський (1889–1944).

Зображення на прапорі мають давнє та глибоке символічне значення для України. Громадський і політичний діяч, публіцист Григоріїв-Наш (Н. Григоріїв) 1917 р. в брошурі «Катехізм Українця» зобразив герб України у вигляді медальйона з постаттю архистратига Михаїла зі схрещеними мечами. Елементи цього герба майже збігаються з композицією на реверсі нашого знамена.

Прапор із НМІУ неодноразово опинявся перед загрозою знищення. Однак численні підклеювання латок у місцях утрат на обох полотнищах, зшивання розривів, поновлення фарбового шару на тлі зображення козака з мушкетом є свідченням того, що пам'ятку намагалися врятувати. Під час чергового огляду стан прапора був визначений як незадовільний, а реставрація –

застарілою. Стан збереженості рідкісної історичної пам'ятки й експозиційна актуальність спонукали до передачі її на реставрацію у 2015 р.

Комплексне техніко-технологічне дослідження дало змогу визначити матеріали, які використовували під час створення прапора та його подальшої реставрації. Знамено дослідили методом оптичної мікроскопії, в ультрафіолетовому й інфрачервоному діапазонах, методами рентгено-флуоресцентного аналізу й ІЧ-спектроскопії з Фур'є-перетворенням.

Встановлено, що тканина виготовлена з натурального шовку та забарвлена азокарміновим барвником В. Прапор декоровано золотистою бахромою, при виготовленні якої використано бавовняне волокно, обкручене металевими нитками зі сплаву на основі міді. Під час дослідження пігментів фарбового шару визначено, що в авторських шарах живопису використано хром жовтий, вохру, кіновар, хром зелений, індиго, ультрамарин синій, краплак фіолетовий темний і металізовані пігменти. Наповнювачі – баритове білило, крейда та гіпс. В усіх фарбах авторського живопису виявлено цинково-свинцеве та свинцево-цинкове білило, використання яких характерне для живопису кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Написи на синьому тлі з зображенням козака виконано сумішшю цинково-свинцевого білила та берлінської лазурі, натомість у складі авторського шару живопису використано ультрамарин. Для реставраційних дублювань застосовано й натуральний шовк, і синтетичні тканини – поліамід-нейлон та ацетатне волокно. Як реставраційні адгезиви, використані клеї «Момент універсальний» і термопластичний клей на основі полістиролу / бутадієнстирольного каучуку. З огляду на початок промислового виробництва синтетичних матеріалів і клею «Момент», можна зробити висновок, що реставрацію було проведено не раніше 1960-х рр.

Тканина мала значні забруднення, пересохлість, ламкість, втрату пластичності та міцності волокон, деформації, часткові

втрати барвника, цупкі коричнево-чорні плями клею, розриви, потертості, висипання ниток основи та піткання, втрати фрагментів шовку, велику кількість реставраційних латок, зшивання місць розривів. Олійний живопис на обох полотнищах знаходився у стані активної руйнації. Спостерігалися лущення, осипання та втрати фарбового шару, поверхневі забруднення живопису, численні плями клею та фарби, записи на синьому тлі постаті козака.

На початку реставрації проведено повний демонтаж: відокремлено бахрому та роз'єднано полотно. Робота над кожним полотнищем прапора проводилася окремо. Насамперед виконано укріплення фарбового шару «відкритим способом» для уникнення сильної напруги на поверхні живопису й подальшої усадки, ураховуючи тонку та ослаблену шовкову основу. Для цього застосовували суміш антисептованого кролячого клею (4%) з полівініловим спиртом (4%). Розчин наносили на окремі ділянки, попередньо просякнуті етиловим спиртом, прогрівали каутером крізь фторопластову плівку та накладали прес для кращого виправлення деформацій і вкладання кракелюра.

Наступним кроком стало очищення тканини від щільних пило-брудових нашарувань. Необхідно зазначити, що етапи реставрації тканини полотнища із зображенням козака (від демонтажу латок до дублювання) здійснювали фрагментами, зважаючи на його значну руйнацію. Підбір розчинника для очищення проводили з урахуванням сильної текучості барвника та великої кількості олійних орнаментальних зображень на тлі забрудненої основи. Дієвим і водночас делікатним був визначений органічний розчинник гексан. Роздублювання численних латок та ослаблення плям клею проводили розчинником – етилацетатом.

Після очищення здійснили пластифікацію шовкових волокон тканини 2%-м водним розчином гідролізату шовку з подальшим виправленням деформацій шляхом пресування. З метою зміцнення

та надання цілісності полотнищам прапора провели локальні та загальні дублювання тканини зі зворотного боку 5%-м термопластичним клеєм PVA copolymer «Kremer», напиленим на пофарбований у відповідний колір шовковий газ. Місця розривів і висипань ниток основи та піткання додатково укріпили з лицьового боку шляхом перекриття укладених ниток попередньо підготовленою прозорою тканиною.

Після надання тканині еластичності, цілісності та міцності було продовжено роботи із реставрації живопису. Поверхню фарбового шару очищували водно-спиртовим розчином, а фактурні плями клею «Момент» попередньо пом'якшували розчинником етилацетатом і видаляли механічно. Робота проводилася ретельно та делікатно, під лампою-лупою 5D (збільшення у 2,5 рази), щоб уникнути розчинення фарбового шару та дублювального адгезиву. Фарбові плями видаляли «сухим» способом, методом відшарування за допомогою гострого скальпеля. Надалі в утрати живопису підводили реставраційний ґрунт на основі кролячого клею та полівінілового спирту. Видалення великої кількості попередніх реставраційних записів не проводили через ризик пошкодження делікатного авторського живопису та втрати історії побутування пам'ятки. Після покриття ізоляційним шаром лаку проведено тонування втрачених фрагментів живопису та нанесено захисне покриття. Окремо були проведені роботи із реставрації металеві бахромки. Очищення здійснене пароочисником із подальшим промиванням етиловим спиртом. Виправлення стійких деформацій проводили шляхом розрівнювання та укладки бахромки між шарами бавовняної тканини та витримування під пресом до повного висихання. Тривала та кропітка робота над прапором була завершена після здійснення загального монтажу.

Об'єкт дослідження – прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії Української Народної Республіки. 1919.

Провенанс. Українська вексилологія збагатилася прапором періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр. Про його існування не було значних відомостей. Проте сама його наявність має непересічне історичне значення для історії України. Це прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії Української Народної Республіки, який вона отримала у 1919 р. за переможні бої проти більшовицьких військ під Вапняркою.

Відомо, що на початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових формувань прапорами в розумінні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні в період Визвольних змагань, спонтанно вживали жовто-блакитний прапор, що скоріше було ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом. 3-я Залізна стрілецька дивізія в 1920 р. разом з іншими військовими частинами Армії Української Народної Республіки

залишила територію України та припинила своє існування. Прапор дивізії спочатку зберігався в Європі, а згодом, до періоду здобуття незалежності України в 1991 р., він зберігався в церкві м. Нью-Джерсі в США [3; 5; 7; 8].

Зберіг прапор для нащадків Патріарх Української Автокефальної Православної Церкви отець Мстислав, у миру відомий як Степан Скрипник. Він брав участь у визвольних змаганнях і був ад'ютантом Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри. До України прапор потрапив у 1992 р. у першу річницю Незалежності. Патріарх УАПЦ о. Мстислав на Софійському майдані в урочистій обстановці передав його 1-му полку новоствореної Національної гвардії України в знак правонаступності військових традицій і як символ боротьби за незалежність України.

Командувач Національної гвардії України генерал-лейтенант І. Вальків у 1996 р. передав прапор до Центрального музею Збройних сил України, де він експонувався в експозиції присвяченій періоду визвольних змагань. При дослідженні історії побутування прапора встановлено, що в 50–60-ті рр., коли він зберігався за кордоном, прапор вже був реставрований – було замінено його полотнище, криж прапора наклеєний на основу і перешито написи.

Художньо-стилістичні (мистецтвознавчі) дослідження. Уряд Української Народної Республіки (УНР) зробив спробу встановити єдиний зразок військового прапора для дивізій – полотнище малинового кольору, у крижі якого розміщено жовто-блакитний прапор із золотим тризубом. У центрі полотнища розміщено напис «У.Н.Р.», зверху – назва дивізії, унизу – «За визволення України». На зворотному боці гаптований хрест. Прапор прикрашали дві жовто-блакитні стрічки, зав'язані бантом біля наверхшя. Наверхшя являло собою державу, на якій стоїть тризуб. Такий прапор отримали 3-тя Залізна дивізія (з жовто-блакитними стрічками) і 6-та Січова дивізія (з малиновими стрічками) Армії УНР.

Художньо-стилістичні дослідження неінквизивним методом візуального огляду прапора свідчать про відповідність наявного прапора опису встановленого Урядом УНР зразка. Проте встановлено, що полотнище та криж прапора мають різні терміни виготовлення тканини. Полотнище прапора відноситься до повоєнного, після Другої світової війни, часу, а тканина крижа є автентичною. Автентичними є й інші елементи прапора – тризуб, написи, та на звороті прапора хрест, а також металева бахрама прапора. Отже, прапор надійшов до музею зі слідами реставраційних втручань.

Тканина крижа прапора розсипалася і потребувала реставрації. Реставратор Світлана Михайлова у 2003 р. професійно відреставрувала його. Було проведено значну реставраційну роботу пов'язану з демонтажем крижа прапора, очистки його від залишків клею, продубльовано й закріплено втрачені фрагменти тканини крижа. Інші частини прапора було очищено від забруднень.

Після реставрації прапор експоновано в Національному музеї історії Німеччини в Берліні на виставці «Перша світова війна. Пам'ять про нації» у 2004 р., і представлено в контексті розкриття історії посилення національно-визвольних рухів за незалежність у Центральній і Східній Європі внаслідок подій Першої світової війни.

Загалом прапори використовують у різних військових ритуалах, де вони мають багато символічних значень. Прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії Української Народної Республіки мав значення символу військової частини та її державної приналежності. З часом його значення доповнилося й іншим змістом – в історичному сенсі він символізує спадкоємність ідеї збройного захисту Української держави і як підтвердження існування самої армії, виходячи з того, що допоки існує прапор, існує й історія самої армії.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте алгоритм дії експерта з дослідження предметів вексилології.
2. Визначте сутність художньо-стилістичних досліджень прапорів.
3. Охарактеризуйте методи техніко-технологічного дослідження.
4. Розкрийте зміст поняття *провенанс*?
5. Яку інформацію мають містити експертні висновки?
6. Які принципи становлять основу експертизи?

4.2. Експертне дослідження предметів фалеристики

Фалеристика як спеціальна історична дисципліна і як окремий напрям у колекціонуванні, отримала своє визнання в 1937 р. завдяки діяльності чехословацького дослідника нагород і колекціонера Олдржиха Пільця. Поширення цього терміна на теренах України з'являється з 1965 р. У цей період дослідники Р. Шейн, А. Шаріпов, Г. Пленков у своїх публікаціях вживали поняття фалеристика. У 1975 р. вченими було поставлено питання про виділення фалеристики з нумізматики як окремої наукової дисципліни. Першим автором підручника з фалеристики став В. Г. Бурков. У 1991 р. в Україні видано книгу Ярослава Семотюка про українські військові відзнаки, яка стала відкриттям для науковців і колекціонерів. У 1996 р. з'являється фундаментальна праця авторського колективу під керівництвом Дмитра Табачника про нагороди України. Упродовж 2004, 2006, 2007 рр. виходять друком його ж праці у співавторстві з Віктором Карповим про військові нагороди України. У 2014 р. видано навчальний посібник з геральдики та фалеристики Петра Нестеренка [11].

Термінологічний апарат фалеристики не є усталений і як наукова дисципліна цей напрям продовжує розвиватися. Наприклад, загальновідомо, що саме слово *фалеристика* походить з мов давніх греків і римлян. У греків слово *falara* означало прикраси шоломів воїнів, голів і грудей бойових коней. У римлян *phalerae* – це вже почесний військовий знак, який носили на грудях воїнів, а також його прикріплювали до упряжі бойових коней і слонів. На віднайдених у 2018 р. на території давньоримського поселення Вальдгірмес (земля Гессен, Німеччина) фрагментах величній бронзової скульптури імператора Августа збереглися деталі збруї коня, декоровані фалерами бога війни Марса та богині перемоги Вікторії. В Україні до завдань фалеристики віднесено поряд із вивченням і дослідженням історії заснування нагород також і дослідження процесів виникнення й розвитку нагородної справи. І в цьому контексті виникає проблема трактування нагородних грамот і подяк на папері як фалеристичних пам'яток тому, що останні віднесені законодавчо до складу нагородної системи.

Також відзначимо такі близькі поняття як *медальєрика* та *фалеристика*. *Медальєрику* в першій половині ХХ ст. європейські науковці виокремили з нумізматики. До медальєрики відносять питання історії побутування настільних пам'ятних медалей, настільних медалей – нагород за участь у різних виставках, спортивних змаганнях [12]. У фалеристиці є таке визначення: предмет фалеристики в монетній формі. І тому експерту при вивченні фалеристичної пам'ятки слід провести класифікацію предмета дослідження відповідно до Методики мистецтвознавчої експертизи (загальна частина), зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 18 січня 2019 р. в реєстрі атестованих методик за № 15.1.13 [9].

Алгоритм експертизи та послідовність дій експерта, полягає в тому, щоб визначити стан об'єкта на час надходження на експертизу (візуальні спостереження, загальний опис, розмір, ілюстрація з різних боків), провести візуальне дослідження й опис об'єкта,

визначити забруднення, визначити стан збереження, утрати та пошкодження, визначити предмет фалеристики, визначити стан збереження за міжнародною шкалою монет, скласти історичну довідку [10].

Проведення візуального дослідження й описання предмета фалеристики починають із визначення назви та класифікації (державні, відомчі, громадські нагороди), зазначення місця створення, автора, виробника та дати виробництва. Послідовно визначають форму (наближену до круга, квадрата, овалу, ромба, прямокутника), розміри, матеріал з якого виготовлено предмет фалеристики (колір металу: жовтий, червоний, зелений, білий), тип нанесення фарби (гаряча чи холодна емаль, звичайна фарба). Зазначають складники предмета фалеристики – цільна конструкція чи містить різні частини: медаль, колодка, елементи з'єднання, елементи кріплення до одягу, стрічка, вухо, кільце, гвинт, гайка, застібка) – із зазначенням матеріалу з якого виготовлено складники (метали, тканини, емалі, каміння). Надалі зазначають розміри та форму складників, зокрема, форма колодки: п'ятикутна, чотирикутна, трикутна, її довжина та ширина, а також кольори стрічки, діаметр гвинта, діаметр гайки, написи, клейма на гайці, форма вуха, характер його кріплення – промисловий ланцюг: паяне, цільноштамповане, форма з'єднувального ланцюга та його цілісність.

Експерт проводить вимірювання та встановлення фактичних метрологічних показників предмета дослідження в процесі якого визначають зовнішні розміри медалі або ордена чи знака, розміри головних елементів оформлення та розміри колодки, товщина та вага предмета дослідження з колодкою та без неї. Проводять вимірювання проби лігатурного сплаву медалі та конструктивних елементів виготовлених із платини, золота чи срібла. Здійснюють порівняння отриманих результатів з даними каталогів.

Детальний опис нагороди доцільно розпочинати з аверсу (лицевої сторони). Описуючи аверс зазначають його форму та

характер поля нагороди, зображення, сюжет, геральдичні знаки і символи, монограми та легенди, міфологічний персонаж, профільний портрет, герб, орнамент, цифри. Усі елементи аверсу повністю розшифровують.

Візуально досліджуючи й описуючи реверс (зворотній бік) визначають характер поля, систему клеймування, вигляд клейма, його місце розташування (малюнок, напис, період створення, номер), знаки та позначки монетних дворів, пробірні клейма і клейма майстрів, реєстраційні номери тощо. Визначаємо техніку нанесення написів і клейм (штамп, ручне гравірування, нанесення штихелем, бормашиною й ін.).

Окремо описують гурт нагороди – гладкий, із насічками вертикальними, діагональними, з візерунками, з написом тощо.

Слід зазначити подробиці технічного виконання зображень і написів на предметі: рельєфні заглиблені, рельєфні опуклі, зазначити їх глибину чи висоту, залиті емаллю (колір і тип емалі), висота букв, цифр, розміри заглиблення, облямівка бортом, його висота, ширина.

При проведенні експертизи зазначають наявність нагородних документів і визначають ступінь рідкості (зазначають тираж).

При визначенні забруднень описують їх характер – стійкі (плями окислів металів, сліди кіптяви та їх колір) чи нестійкі (пилові, брудові, ґрунтові).

Визначення стану збереження предметів фалеристики визначають за міжнародною шкалою визначення стану збереженості монет:

- Poor – не індефікується;
- Fair – майже не індефікується;
- G (good) – задовільне збереження, предмети зазвичай практично гладкі та дуже погано помітні зображення і написи. Такі предмети можуть мати цінність тільки через свою унікальність і рідкісність;

– VG (very good) – задовільне збереження, стосується предметів із значними потертостями по всій поверхні. При цьому можна розрізнити великі за розміром деталі малюнка, але дрібні деталі стерлися майже повністю. Можлива наявність значних подряпин. Насічок і зазубрин;

– F (fine) – добре збереження. Стосується предметів, які мають помітні потертості по всій поверхні. Окремі дрібні деталі рельєфу стерті повністю, але сам рельєф і написи легко розрізнити. Контури рельєфу втратили різкість. Допускаються легкі подряпини й інші пошкодження, дещо більші за звичайні технологічні пошкодження;

– VF (very fine) – дуже добре збереження. Предмети цієї категорії мають помітні потертості всіх ділянок рельєфу, що виступають, найдрібніші деталі рельєфу вже пошкоджені, але обов'язково помітні. Блиск втрачений.

– EF (extremely fine) – предмети з винятковим збереженням. Такі предмети мають помітні неозброєним оком легкі потертості незначних за площею найвищих ділянок рельєфу. Контури зображень контрастні, усі найдрібніші деталі рельєфу збережені. Свіжий металевий блиск на більшій частині поверхні відсутній. Глибокі подряпини й інші значні дефекти відсутні;

– UNC (uncirculated) – предмети в надзвичайно гарному стані збереження, не мають механічних пошкоджень і дефектів. Ці предмети не мають пошкоджень, пов'язаних з використанням. Вони можуть мати технологічні пошкодження (видимі неозброєним оком дуже дрібні подряпини, задирки, насічки). Предмети такої якості зазвичай мають свіжий матовий металевий блиск по всій поверхні та глянцеви блиск фарби (емалі).

При визначенні стану збереженості відповідно до категорії зазначають утрати та пошкодження. При наявності слідів реставрації варто описати її наслідки (зміна конструкції, пайка, сліди термічного оброблення, заміна складників, відновлення лакофарбового чи емалевого покриття, наявність нехарактерних для

певного типу предметів елементів. При визначенні дефектів слід встановити причину – привнесені археологічним чи реставраційним інструментом, виробничі, тріщини (наскрізні, ненаскрізні, волосяні) відколи, вибоїни, незначні втрати, каверни, пробоїни.

До експертного висновку вносять історичну довідку з інформацією про запровадження предмета фалеристики, відомості про нагородженого або власника, джерело надходження цих відомостей і використану при дослідженні літературу. Проводять фотофіксацію об'єкта експертизи на момент її проведення.

Результатом візуального дослідження й опису предмета фалеристики має стати встановлення його статусу, назви, часу створення або заснування, країни-емітента, місця виготовлення, автора, дати карбування, матеріалу, техніки виконання, тиражу, причетності до культурних традицій, наявності історії побутування, зв'язку з історичними подіями та видатними особистостями, особливі якості та цінність матеріалів. Результати атрибуції або ідентифікації предмета фалеристики за методом візуального дослідження перевіряють за допомогою каталогів і довідників. За потреби проводять техніко-технологічне дослідження лігатурного сплаву предметів фалеристики виготовлених з благородних металів.

Завершальним етапом експертизи є аналіз отриманих у результаті дослідження відомостей, на підставі яких експерт робить висновок про цінність предмета фалеристики.

Питання для самоконтролю

1. З яким ім'ям пов'язане виникнення терміна фалеристика?
2. Розкрийте складники міжнародної шкали стану збереженості предметів фалеристики.
3. З чого починається візуальне дослідження й описання предмета фалеристики?

4. Як визначають лігатурний сплав нагороди?
5. Для чого проводять встановлення фактичних метрологічних показників предмета фалеристики?
6. Який алгоритм дії експерта з проведення дослідження нагороди?

Література

1. Бискулова С. А., Андрианова Е. Б., Фесенко Е. В. Белила в масляной живописи и грунтах как датировочные признаки в работах художников конца XIX – начала XXI столетий : матер. XVIII науч. конф. // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного и декоративно-прикладного искусства», Госуд. Третьяковская галерея, Объединение «МагнумАрс», Москва. 2015. С. 389–398.
2. Бискулова С., Андрианова Е., Фесенко Е. Возможность датировки масляной живописи по составу белил // Дослідження, консервація та реставрація музейних пам'яток: досягнення, тенденції розвитку. До 75-річчя заснування ННДРЦУ : наук. доп. IX Міжнар. наук.-практ. конф (Київ, 27–31 травня 2013 р.) / ННДРЦУ. Київ, 2013. С. 27–31.
3. Битинський М. Українські військові прапори й корогви // Вісті. 1965. Ч. 111. С. 93–94.
4. Гаврилюк О., Орлик М., Андрианова О., Бискулова С. Знамено українського Запорозького полку 1917 року з колекції Національного музею історії України: історія та реставрація // Наук. вісник Нац. музею історії України. Київ : НМІУ, 2019. С. 699–712.
5. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі : Наук.-практ. конф. (Київ, 27 травня 2009 р.). Київ : Укроборонсервіс ; ЦМЗСУ. 2009.
6. Иванова О. В., Гаврилюк Е. А., Орлик М. Ю. и др. Исследования знамени Украинского Запорожского полка из собрания Нацио-

- нального музею истории Украины : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності». Київ : НАКККіМ, 2016. С. 4–9.
7. Карпов В. В. Військові прапори України. Київ : Українська хата, 2007. 56 с.; іл.
8. Карпов В. В. Українська звитяга в символах. Київ : О. Філюк, 2016. 421 с.; іл.
9. Методика мистецтвознавчої експертизи (загальна частина). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2019. 73 с.
10. Потильчак О. В. Лабораторний практикум з експертизи предметів фалеристики : навч.-метод. посібник. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. 10 с.
11. Нестеренко П. В. Допоміжні історичні дисципліни геральдика, фалеристика : навч. посібник. Київ : Кондор, 2014. 448 с.
12. Мисько Ю., Пивоваров С. Медальєрика та фалеристика Буковини (кінець XVIII – 40-і роки XX ст.) : історико-краєзнавчі нариси. Чернівці : Друк Арт, 2017. 184 с.
13. Полянська І. Ордени кінця XVIII середини XX століття з колекції Львівського історичного музею : каталог. Львів : Апріорі, 2013. 120 с.; іл.

ДОДАТКИ

Додаток А. УКРАЇНЬКА ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Рис. А.1. «Похід Олега на греків» 907 р. Малюнок XIII ст. Радзивилівський (Кенінгзбергський) літопис

Рис. А.2. «Похід Бориса на печенігів» 1015 р. Малюнок XIV ст. зі «Сказанія про Бориса і Гліба»

Рис. А.3. «Битва новгородців з суздальцями» 907 р. Малюнок XV ст. Фрагмент ікони

Рис. А.4. Полкова хоругва із гербами полковника Михайла Миклашевського та гетьмана Івана Мазепи. Реверс і аверс. 1690–1696 рр.

Рис. А.5. Хоругва надіслана гетьману Івану Мазепі з Москви. 1686–1688 рр.

Рис. А.6. Козацька хоругва з колекції Військового музею Швеції (Стокгольм)

Рис. А.7. Козацька хоругва з колекції Військового музею Швеції (Стокгольм)

Рис. А.8. Козацька хоругва з колекції Військового музею Швеції (Стокгольм)

Рис. А.9. Козацька хоругва з колекції Військового музею Швеції (Стокгольм)

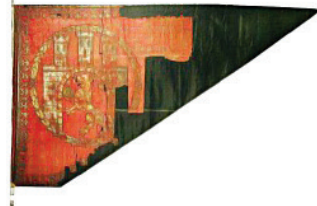

Рис. А.10. Хоругва міської гвардії міста Львова. Друга пол. XVII ст.

Рис. А.11. Хоругва Сечанської (?) сотні Лубенського полку. Аверс і реверс. 1758 р.

Рис. А.12. Хоругва Богдана Хмельницького 1649–1654 рр.

Рис. А.13. Козацька хоругва з колекції Військового музею Швеції (Стокгольм)

Рис. А.14. Січова курінна хоругва 1772 р.

Рис. А.16. Козацька хоругва з колекції Військового музею Швеції (Стокгольм). Аверс і реверс. Перша пол. – середина XVII ст.

Рис. А.15. Січова курінна хоругва. Фрагмент. 1772 р.

Рис. А.17. Хоругва Українських Січових Стрільців. Аверс і реверс. 1917 р.

Рис. А.18. Хоругва Національної гвардії. 1848 р.

Рис. А.19. Хоругва Української Галицької Армії. Фрагмент

Рис. А.20. Державний Герб України. 1996 р.

Рис. А.21. Державний Прапор України. 1992 р.

Рис. А.22. Офіційні символи Президента України. 1999 р.

Рис. А.22.1 Прапор (штандарт) Президента України

Рис. А.22.2. Знак Президента України

Рис. А.22.3 Гербова печатка Президента України

Рис. А.22.4 Булава Президента України

Рис. А.23. Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України. Аверс і реверс. 1993 р.

Рис. А.24. Прапор Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України. 1997 р.

Рис. А.25. Прапор Сухопутних військ Збройних Сил України. 1993 р.

Рис. А.26. Прапор Військ Протиповітряної оборони Збройних Сил України. 1997 р.

Рис. А.27. Прапор Військ Повітряної оборони Збройних Сил України. 1993 р.

Рис. А.28. Емблема і прапор Збройних Сил України. 2006 р

Рис. А.29. Емблема і прапор Міністерства оборони України та штандарт Міністра оборони України. 2006 р.

Рис. А.30. Емблема і прапор Генерального штабу Збройних Сил України та штандарт Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України. 2006 р.

Рис. А.31. Емблема і прапор Сухопутних військ Збройних Сил України та штандарт Командувача Сухопутних військ. 2006 р.

Рис. А.32. Емблема і прапор Повітряних сил Збройних Сил України та штандарт Командувача Повітряних сил. 2006 р.

Рис. А.33. Емблема і прапор Військово-морських сил Збройних Сил України та штандарт Командувача Військово-морських сил. 2006 р.

Рис. А.34. Посадові прапори Військово-морських сил Збройних Сил України

Рис. А.34.1. Військово-морський прапор України

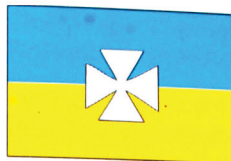

Рис. А.34.2. Гюйс

Рис. А.34.3. Прапор Міністра оборони України

Рис. А.34.4. Прапор Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України

Рис. А.34.5. Прапор Командувача Військово-морських сил Збройних Сил України

Рис. А.34.6. Прапор Начальника штабу Військово-морських сил Збройних Сил України

Рис. А.34.7. Прапор Командира морського району (ескадри)

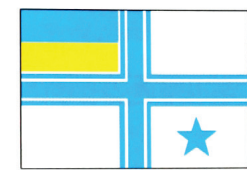

Рис. А.34.8. Прапор командира з'єднання

Рис. А.34.9. Прапор допоміжних суден

Рис. А.34.10. Прапор пошуково-рятувальних суден

Рис. А.34.11. Прапор гідрографічних суден

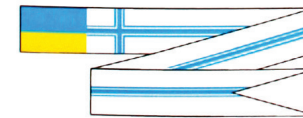

Рис. А.34.12. Вимпел військового корабля

Рис. А.34.13. Брейд-вимпел командира дивізіону

Рис. А.35. Перехідні вимпели Міністра оборони України кращим військовим частинам. 2006 р.

Рис. А.36. Бойовий прапор військової частини. 2006 р.

Рис. А.37. Бойовий прапор українсько-польського батальйону миротворчих сил ООН. 1995 р.

Рис. А.38. Бойовий прапор військової частини, прапор Внутрішніх військ та штандарт Командувача Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України. 2002 р.

Рис. А.39. Бойовий прапор військової частини, прапор Служби безпеки України та штандарт Голови служби. 2002 р.

Рис. А.40. Бойовий прапор військової частини, прапор Державної прикордонної служби України та штандарт Командувача Державної прикордонної служби України. 2001 р.

Рис. А.41. Бойовий прапор військової частини, прапор Міністерства надзвичайних ситуацій України та штандарт Міністра надзвичайних ситуацій України. 2003 р.

Рис. А.42. Посадові прапори Морських сил
Державної прикордонної служби України

Рис. А.42.1. Гюйс

Рис. А.42.2. Військово-морський
прапор Державної прикордонної
служби України

Рис. А.42.3. Прапор
Командувача
Державної
прикордонної служби
України

Рис. А.42.4. Прапор
Начальника
штабу Державної
прикордонної служби
України

Рис. А.42.5. Прапор
Командувача
Морськими силами

Рис. А.42.6. Прапор
Командувача військами
порятунку

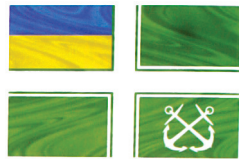

Рис. А.42.7. Прапор
Командувача з'єднання
Морських сил

Рис. А.42.8. Прапор
Командувача
військами напрямку

Рис. А.42.9. Вимпел
кораблів Морських сил

Рис. А.42.10. Брейд-вимпел
командира дивізіону

Рис. А.42.11. Брейд-вимпел
старшого на рейді

Додаток Б. УКРАЇНЬКА ФАЛЕРИСТИКА

Рис. Б.1.1. Знак ордена «Золота зірка»

Рис. Б.1.2. Знак і зірка ордена «За заслуги» I, II і III ступенів

Рис. Б.1.3. Знак «Ордена Богдана Хмельницького» I, II та III ступенів

Рис. Б.1.4. Знак «Ордена Данила Галицького»

Рис. Б.1.6. Медаль «За військову службу Україні»

Рис. Б.1.5. Знак і зірка ордена «За мужність»

НОТАТКИ

Навчальне видання

КАРПОВ Віктор Васильович

**ВЕКСИЛОЛОГІЯ ТА ФАЛЕРИСТИКА.
УКРАЇНСЬКИЙ КОЛОРИТ**

Навчальний посібник

Верстка — Н. Ковальчук

Підписано до друку 20.12.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Warnock. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 11,16. Наклад 300. Замовлення № 1020-237.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
03150, Україна, м. Київ, вул. Велика Васильківська, 74, оф. 7
Телефони: +38 (048) 709-38-69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.